

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA HOLBÆK AMT

HISTORISKE ÅRBØGER

54. BIND

UDGIVET AF

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

XVI BIND 1. ÅRGANG

1960

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN = KØBENHAVN
HOLBÆK AMTSTIDENDES BOGTRYKKERI

1960

FRA HOLBÆK AMT

HISTORISKE ÅRBØGER

54. BIND

UDGIVET AF

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

XVI BIND I. ÅRGANG

1960

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN - KØBENHAVN

HOLBÆK AMTSTIDENDES BOGTRYKKERI

1960

INDHOLD

<i>Samsø</i> af redaktør Bent Rasmussen	5
<i>Hollænderne paa Røsnæs</i> af E. Søgaard-Larsen	36
<i>Kgl. Kapelmusikus Kristian Sandby</i> af Chr. Olsen	44
<i>Frivillige Menighedsraad i Holbæk Amt</i> af F. Elle Jensen ..	61
<i>Om Kalundborg Kirke</i> ved Mogens Bencard	74
<i>Skolevæsenet på Samsø</i> af redaktør Bent Rasmussen	105
<i>Historisk Samfund i 1959</i>	126
<i>Sammendrag af Historisk Samfunds regnskab 1959</i>	127
<i>Historisk Samfunds styrelse og tillidsmænd</i>	128

SAMSØ

Af BENT RASMUSSEN

Historikeren H. V. Clausen skrev i sin tid i årbogen en fortrinlig skildring af Holbæk amt — med undtagelse af det land, Samsø, som jo dog hører til amtets vestlige del, men som han ikke nåede at få beskrevet.

Historisk Samfund har bedt mig om i årbogen at skrive om Samsø, så man kan have beskrivelsen af hele amtet samlet. Jeg skal forsøge at gøre det, så godt jeg kan — ingen kan jo forpligtes over sin evne, men jeg er klar over, at jeg ikke kan det på samme måde og så godt, som *H. V. Clausen* ville have kunnet.

Samsø ligger ca. 12 km vest for Røsnæs, 9 km fra Sletterhage (Mols), 14 km fra Fynshoved og ca. 16-17 fra Hou (Jylland) — altså i den sydligste del af Kattegat. Hvem tænker på det, men der er fra Samsø omtrent samme afstand til Læsø som til den tyske kyst. I selv store geografibøger står der forbavsende lidt om de største øer i Kattegat, almindeligvis opremses kun deres navne.

Nogle klarer beliggenheden på den måde. Læsø ud for Frederikshavn, Anholt ud for Grenå, og Røsnæs stikker som en pegefinger over mod Samsø.

En original måde til at kende rækkefølgen:

Fra syd: Samsø — Anholt — Læsø, altså salig, medens fra nord: Læsø — Anholt — Samsø bliver LAS — det går nedad.

Så vil vi se at nå over til landet Samsø i kgl. skrivelser står: »Vort land Samsø, vor ø Tunø.«

Vi går i Kalundborg ombord i en af DSB's store rutebåde, og så lyder højttaleren: »De, der ikke vil med ud at sejle, bedes gå

i land nu, skibet sejler om et øjeblik«. Sådant advarsel har der tidligere ikke været givet. Jeg mindes fra min barndom en munter historie:

Slagtermester Salomon, der boede oppe i Cordilgade i Kalundborg leverede kødvarer til DFS's »s/s Vesta«, som da besørgede ruten Kalundborg—Samsø—Århus, som eneste skib. Han havde tit løjer for med skibsmandskabet, og en gang svor de hævn. Intetående kom Salomon ned i sin hvide kitel med truget på skulderen og træsko på fødderne. Det var før skibets afgang. Hovmesteren fik S. ned i sin kahyt for at gøre regnskabet op til et glas vin eller to. Samtalen gik livligt, og efter aftale med mandskabet afsejlede man så stille som muligt. Da S. opdagede, at de sejlede, var skibet et stykke fra bolværket, så han måtte med til Århus.

Ved skibets ankomst til Kalundborg næste dag var der en mængde mennesker på havnen for at se S.'s tilbagekomst, og han skal ikke have været særlig glad ved situationen. Men borgerne morede sig.

Skibet står ud mellem halvøerne Asnæs og Røsnæs — et skønt syn åbenbarer sig for os. Asnæs med sine store og smukke bøgeskove — og det ikke skønne, men nyttige Asnæsværk, men til den anden side Røsnæs med sine stærkt kuplede bakker og stejle skrænter, flere steder med plastisk ler op til overfladen — således som ved Kongstrup klinger, hvor leret udnyttes til Lecabeton m. m. i den fabrik i Kongstrup, hvis skorsten ryger dag og nat, thi her arbejdes i døgndrift. Videre den skønne Ulstrup kirkebugt.

Snart skimter man Røsnæs fyr, men inden vi når så vidt, bemærker vi et gammelt skanseanlæg, hvorfra man kunne signalere ved lystelegraf til Samsø — til Visborg. I Skansens nærhed er Bavnbjerg neden for hvilken, der tidligere lå en bro, som smakkefarten, når Kalundborg fjord ikke kunne passeres, benyttede. Der var jo smakkefart til Kalundborg såvel fra Århus som fra Samsø (Ballen). Da der var nogen trafik, var her en brofoged, hvilket man ved bl. a. af en historie om, at Kong Christian IV engang gik i land her, og brofogeden omtales. Hvor fyret nu ligger var også en skanse. Røsnæs peger over mod Samsøs sydspids Ljushagen (af lys), men Røsnæs odde fortsætter i et 1,5 km langt rev ud i Samsø-bælt.

Her strandede i tidligere tider ikke så få skibe, men efter at man i cirka 1890 fik en sirene med et brøl som en tyr (kaldet i folkmunde Lawaetz' tyr) og senere sat et lille fyr op på revets yderste, er det sjældent, og kun når skibe vil smutte over under højvande.

Vi er nu kommet ud i Samsø Bælt, hvor der kan gå stærk strøm og høje bølger, men det generer næppe passagererne på de store skibe. Men digterpræsten St. St. Blicher skriver:

De Refsnæs drenge, de Samsø piger,
de fører tit op en forunderlig dans,
når stormen den tuder og bræksøen bruser,
og sømanden ønsker sig heller til lands.

St. St. Blicher oplevede nok synet under sæljagt omkring Vejrø, thi herfra synes bølgerne højere (drenge) end ved Samsø (pigerne), da intet hindrer strøm og bølger ved Røsnæs, hvorimod Samsø får en del læ fra såvel Fyn som Jylland.

Lad det nu være, hvad det er, men valgmenighedspræst Carl Koch, Ubberup, skriver om en rejse fra Århus til Kalundborg med en af DFS's både, som dengang gik. »De fleste passagerer lå på sofaer nede i salonen. En mand kom gang på gang ned ad trappen og trøstede med disse ord »Det bliver meget værre, når vi kommer på den anden side af Samsø«, men sidste gang gik det galt, thi da han begyndte med sit »Det bliver meget værre«, kastede han pludselig op — ned i sin ene løse manchete, så sagde han ikke mere: »Det bliver værre«.

En ældre kone fra Samsø måtte i 1892 sejle fire gange forbi øen, og først femte gang kom hun i land. Nu er havn og skibe således, at efter 1914, da DSB overtog ruten, kan der gå år imellem at rutebådene ikke kan gå ind, stormen skal komme fra nordvest. Under den sidste verdenskrig fra slutningen af 1943 blev begge skibene m/s »Kalundborg« og m/s »Jylland« lagt op i Isefjorden og de ædlere dele af maskineriet gemt hen, så man slap for, at tyskerne tog dem til troppetransportskibe, som de jo egnede sig godt til, men så havde vi næppe haft dem i dag.

Vi havde da kun forbindelse af nogle små sejskibe forsynede med motor f. ex. »Lolly« og senere »Kamma«. De kunne tage en del gods med og have tolv passagerer. Der kunne ikke løses gen-

nemgående billet — kun til Samsø. Det var en langsom forbindelse: Om formiddagen fra Kalundborg, ankomst til Samsø engang om eftermiddagen. Afgang næste dag til Århus o.s.v. »Lolly«, der var chartret af DSB, besørgede ruten i lang tid, senere afløstes den af »Kamma«. Engang jeg var med til Århus, var vi 8 timer om turen. Det var i januar måned, og vi andre havde virkelig medfølelse med de stakler, der stod ude ved rælingen ofrende til Neptun. Jeg gjorde turen adskillige gange, men tiden forkortedes med en l'hombre med styrmand, nu skibsfører Gustav Nielsen, »Jylland«. Man rejste ikke mere, end man syntes var nødvendigt, mange samsinger rejste slet ikke i den tid. Der var jo også minefaren. F. ex. ud for Vesborg fyr, skal der være gået 7 skibe ned, og skelettet af en flyvemaskine er fundet i nærheden.

Nu løber de to nævnte skibe over fra Kalundborg til Kolby Kås paa mindre end to timer og giver en behagelig tur med herlige udsigter — og god tid til en middag eller kaffe med brød. Vi nærmer os Ljushagen og hører lys- og fløjtetønden forkynde, at vi snart er ud for Samsøs eneste bøgeskov — vi runder Vesborg og løber kort efter ind i Kolby Kås havn, hvor der i »dampertiden« er stærkt røre. Begge skibene er ofte inde på een gang — ved hver sin mole — der losses og lastes. Passagerer udveksles og i sommertiden såvel som ved højtiderne er der en vældig persontrafik til og fra Samsø, meget større end der efter øens areal og befolkningstal statistisk skulle være.

Samsø er 112 — Samsø med de tilhørende holme 114 km² eller 11400 ha med et befolkningstal paa ca. 7000 (6979).

En befolkningsstatistik kan være belærende.

Indbyggertal

Sogn	1850	1950	1955
Besser	1134	1123	1124
Kolby	800	983	968
Nordby	939	992	960
Onsbjerg	1090	1174	1139
Tranebjerg	1729	2780	2788
I alt	5692	7052	6979

Samsingere kan sikkert se, hvad grunden var til stigningen 1850 — 1950:

Kolby sogn: Kolby Kås havn.

Nordby sogn: Havnen ved Langør, Mårup.

Tranebjerg sogn: Ballen havn og Tranebjerg by.

Onsbjerg sogn: Udstykningen fra Bisgård og Vadstrup.

Men siden stagnation eller tilbagegang — undtagen for Tranebjerg. Grunden er den simple, at mange unge forlader øen for at slå deres teltpæle ned andetsteds: f. ex. i Kalundborg- og Århus-egnen, i landets købstæder naturligvis særlig i København og Århus. Det er en af grundene til det store passagertal — sidste år 74.000 fra og til Samsø via Kolby Kås — foruden dem, der rejste over Ballen til Odense eller til København. Ruteskibene har haft i alt 140.000 tons gods.

Samsø er cirka 29-30 km fra syd til nord og på det bredeste sted 7 km, medens der på det smalleste sted — mellem Nordby sogn og Sydsamsø kun er cirka 100 m.

Øens historie med hensyn til tilhørsforhold er til tider så indviklede, at det i 13.-14. århundrede er umuligt at udrede.

Oprindelig hørte Samsø til Åbo Syssel, der strakte sig fra syd for Randers til nord for Horsens og ud til højderyggen.

Traps Danmark i bindet »Landet og Folket« s. 238: De jyske syseler — 14 — afspejler en ældre administrativ ordning, som ikke kendes som verdslig inddeling uden for Jylland — og går vist nok tilbage til vikingetiden. Dette citat anføres på grund af en redaktionel notits som E. P. (Erling Pedersen, daværende redaktør af årbogen) satte ved min artikel om »Amt, Birk og Syssel« i tidligere årbog.

Øen hørte altså oprindelig lige fra vikingetiden til Jylland, såvel i verdslig som også i kirkelig henseende. Under Valdemarerne — i alle tilfælde senest under dronning Margrethe — kom Samsø i verdslig henseende under Sjælland (Kalundborg amt), medens øen i gejstlig henseende blev under Århus stift — og sådan er det den dag i dag.

Jeg må hellere tage de ejendommelige spredte tilhørsforhold med det samme: Øen hører ind under Nykøbing skattekreds, un-

der Kalundborg m. fl. politikreds, Kalundborg-Samsø valgkreds og Holbæk amt — Århus stift. Samsø Landboforening og husholdningsforeningen hører til de jyske landboforeninger. Samsø Husmandsforening til de sjællandske. Samsø Håndværkerforening til Sjælland, medens Turistforeningen sorterer under Jylland. Samsø Handelsforening under jyske Central-Organisation. Samsø Telefon I/S har forpagtet sit eget selskab af Jydsk Telefon A/S — uden forpagtningsafgift.

Inden Samsø i 1929-30 fik sit eget andelsslagteri, sendtes en del af svinene til Kalundborg og en del til Horsens Slagteri.

Til slut skal jeg nævne, at Samsø sammen med Tunø er ét provsti, men hører naturligvis under hver sin skoledirektion, da Tunø hører under Århus amt, til Odder valgkreds o.s.v. Denne splittethed har mulig givet samsingere mere rejselyst og i de senere år også lyst til at bosætte sig i de to landsdele — de fleste drog til Sjælland — ikke mindst til Holbæk amt.

Samsøs historie

er for middelalderen meget indviklet, ja til tider er det umuligt at finde ud af den. Hjalmar og Angantyr's berømte kamp på Samsø — hvis det var her — kan læses i Saxo, så den befatter jeg mig ikke med.

Torfæus beretter i Hist. Norge 3 pag. 286: I året 1047, da kong Magnus den Gode var død, og hans lig skulle føres til Norge, løb skibet på vejen ind i Langør havn, hvor kongens skib altid plejede at løbe ind på tur forbi Samsø. Ved denne lejlighed skete der det mirakel, at en blind mand, som havde været vant til at få almisse af kongen, nu fik sit syn igen.

Valdemarerne gæstede ofte Samsø, som da lå under kronen og sikkert under Kalundborg slot og amt — senere Holbæk amt.

Samsø er en af de danske provinser, der hyppigst har været pantsat eller bortforlenet af de danske konger, så der ofte er så skiftende herrer, at man vanskeligt kan udrede det spegede spind.

I året 1253 pantsætter Kong Christoffer I (1252-59) Samsø til sin frænde (∴ slægtning) Hertug Albert af Brunsvig. Dokumentet stadfæstes »ved vedhæng af vort Segl. Givet i Skælskør i Herrens År 1253, den 21. October«.

I 1300 solgte de brunsvigske hertuger Samsø og Endelave til greve Gerhard I — men iflg. Huitfeldt I pag. 273 havde Valdemar II Sejrs søn, Hertug Knud Valdemarsøn, som døde 1261, Samsø og Sønderjylland under et grevskab, så vidt jeg kan se, er det første gang, at betegnelsen grevskab bruges i forbindelse med Samsø.

År 1307 har man dog atter »fast grund under fødderne«, idet der eksisterer et forleningsbrev fra Erik Menved (1286—1319), der forlener Sønderjylland og Samsø til sin broder Christopher og hans mandlige arvinger. Da Hertug Christopher blev konge af Danmark (1320—1332), ophøjede han den hallandske herremand Knud Porse til hertug af Sønderhalland, Samsø og Holbæk 1329, men han døde i pinseugen 1330, hans gemalinde Ingeborg beholdt godset under titel af hertuginde til Sverige, Halland og Samsø.

Valdemar Atterdag (1340—75) ville have hertuginde Ingeborg til med det gode (i 1341) at afstå Kalundborg og Samsø, hvilket hun ikke ville. Kongen belejrede Kalundborg, men blev af de holstenske grever og Hansestæderne tvunget til at ophæve belejringen. Kongen sluttede et mundtligt fordrag (aftale) med Ingeborg, at hun i fremtiden skulle beholde Nørrehalland, men afstå Kalundborg straks. Samsø nævnes ikke mere, men har nok fulgt med Kalundborg.

Således kom Samsø atter under kronen og har nok været det fra Valdemarernes tid — under Kalundborg amt, men som nu stadig under Århus stift.

Da Christian I (1448—81) i 1449 holdt bryllup med dronning Dorothea, Christoffer af Bayerns enke, skænkede han hende i morgengave til livgeding Kalundborg og Samsø, som hun beholdt til sin død 1495, hvorefter de atter faldt ind under kronen.

14. juli 1546 blev de overdraget til den på Sønderborg slot fangne Kong Christian II til fremtidigt opholdssted: »Effterdi hans Frænde så venligen tilbiudes med hannem oc sig lader fornemme om hans Underholdning, da ville hand lade sig benøye med det Ampt Callundborg oc Land Samsø, hues Læns Lejlighed oc Indkomst er hannem selff bewist, oc vil hand lade sig nøje med den Årlige Indkomst aff samme Land oc Læn, hand vil oc selff

der aff forsørge Lænsmanden oc andre hans Tienere med all Nødtørfften uden vydere tillæg oc intet wijdere hos hans Frænde fordrer. Efter hans Død skal fornæffnte Slæt oc Læn igen følge Kronen.«

Den 25. januar 1559 — døde kong Kristjern, og Samsø kom igen under kronen med lensmanden i Kalundborg som Samsøs højeste øvrighed.

Da Frederik III (1648—70) ved freden i Roskilde 1660 måtte afstå Skåne gav kongen, ridder, rigensdrost og præresident udi Collegio Status Joachim Gersdorff i stedet for de gods der denne havde ejet i »Skåne landet Samsø med alle dets underliggende, desuden efterskrevne bøndergårde og gods«. Der var de 325 bøndergårde plus 14, om hvilke det hedder »Bedtzer och Onsbjerg Sogne Nyder och beholder Bispem udi Aarhus fremdelis til sin Woderholdning«: 2 gårde i Aggerup, 10 i Østerby og 2 i Onsbjerg.

Det ser ud til, at den Århus biskop har slået de sidstnævnte 12 gårde sammen til Bisgård (bispegård), idet der lidt senere kun omtales Bisgård og de to mensalgårde i Agerup.

Inden skødet blev skrevet, var Joachim Gersdorff død, så det udstedtes til hans arvinger, til datteren Magdelene Sybelle von Gersdorffs mand, Generallieutenant Jørgen Bielche, der var ejer af Samsø i 13 år, men 1674 solgte han øen »til Høg och velbaarne Hr. Peder Grefue til Griffenfeldt, Herre til Samsø, Brattingsborg och Wisborg, Ridder, Rigets Cantzler og Gehejmerraad sampt Befalingsmand ofuer Tønzberg ampt (i Norge) etc. etc.«

To år senere faldt Griffenfeldt i unåde, og Kong Christian V (1670—99) skænkede Samsø til Sophie Amalie Moth, hvis efterkommere: Danneskjold-Samsø senere har haft lenet — nu et gods. 31. december 1676 var det ophøjet til grevskab.

1. Kolby Kaas — Vesborg

Vi er vel nok kommet så langt med de historiske forudsætninger, at vi kan spadserer op på bakken foran Kolby Kaas postkontor, hvorfra en herlig udsigt til det frugtbare, stærkt kuperede Bjerre herred såvel som til Jylland syd for Horsens fjord ned mod Juelsminde eller til Endelave og Æbelø lige nord for Fyn.

Ser vi mod nord langs kysten, er der Dallerbæk ud for Haardmark, det staves med to l'er, stednavneudvalget siger, at det kommer af at dalre eller slentre afsted. Tidligere dannede dens udløb en tragtformig smal fjord med ankerplads for både og småskibe. Senere gik skibene mere til Kolbyesten, som sømændene senere kaldte Koldby Kaas (retning, bådeleje). Kolby Sten nævnes allerede i Tingbogen 10/8. 1658. Omkring midten af forrige århundrede var der et par fiskere, som om vinteren, når der var islagt, slæbte store sten ud på isen ved Kolby-sten. Ved tøtiden faldt stenene i vandet — det blev begyndelsen til havnen.

I 1880erne kom planerne frem om anlæg af en ordentlig havn ved Kolby Kås, men det vakte stærkt røre østlands, da man her ønskede al trafik over Ballen.

Da herredsfoged Christopher Krabbe ikke ville opstilles til folketingsvalg den 25. juni 1884, blev der tre kandidater, nemlig redaktør Andreas Sørensen, Kalundborg, købmand Lars Rasmussen, Ballen, samt en højremand, kaptajn Steen Bille.

Lars Rasmusen lod sig opstille på havnespørgsmålet, der blev karakteriseret: Kolby Kaas — grevens havn, Ballen — bøndernes. Af valgtallene afspejles interesserne i havnespørgsmålet.

Kolby sogn:	Sørensen	107	—	Rasmussen	24
Tranebjerg sogn:	—	10	—	—	204
Besser sogn:	—	4	—	—	163
Onsbjerg sogn:	—	135	—	—	32
Nordby sogn:	—	159	—	—	5

Der lå den gang kun to stråttækte huse ved Kaasen og et lille skur til posten, som befordredes op til Dalsgård i dalen efter Kolby, hvor postmester Beizzenhertz boede. Et par år senere byggedes posthuset og færgeskroen.

Nu ser man ud over en havneby med forskellige virksomheder, høje tanks og pæne huse. Vi går nu mod syd og stiler mod Vesborg fyr. Midtvejs mellem Kaasen og Vesborg kommer vi til det fremspringende punkt på kysten: Grydenæs. Her sætter vi os til hvile, men lader syn og tanker arbejde. Dernede mod syd ser vi Fyns nordkyst med Eeincidelborgskovene. Herfra drog i den strenge isvinter 1657-58 et rytterdetachment af Karl X Gustavs

hær over det islagte hav mod Samsø. Samsøs Landeværn mødte op ved Grydenæs, hvor svenskerne gjorde landgang, men samsingerne måtte hurtigt flygte, hvorefter svenskerne besatte — i alle tilfælde — sydøen, hvor de foretog strenge udskrivninger af penge, heste, foder samt fødevarer foruden indkvartering, så dette blev et hårdt pres for samsingerne.

Vi må videre til øens sydspids Vesborg, på hvis slotsbanke der i 1858 blev bygget et fyr.

Her lå tidligere en gammel borg, Visborg eller Vesborg. Den var antagelig anlagt af Valdemar I til værn mod venderne eller Hansetæderne, idet man herfra har et udmærket overblik over farvandene til alle sider, såvel til Sjælland som til Fyn og Jylland.

Før borgen blev bygget omgivet af en dobbelt række af dybe tørre voldgrave rundt om, har her utvivlsomt været et vie (en helligdom eller offersted for Thor). Derom vidner også de gamle sagn: Her boede Visborgmanden. Om sommeren kørte han til tider fra banken ud over Samsø med syv sorte pommerkokker (kalkunhaner) som forspænd. Thors bukke er her blevet til sorte kalkuner, vel et billede på de sorte tordenskyer. I alle tilfælde er forholdet det, at tordenen ikke kommer rigtigt ind over øen, undtagen den trækker op fra den kant.

Visborgmanden havde en so, som hvert år fik 13 grise, og med dem gik hun ud — at besøge en anden so på Janneshøj, en sagnprins Jan, der skal være begravet her mellem Haardmark og Pillemark.

På vejen gennem Kolby rejste hun sine lange røde børster, som til tider satte ild på nogle af de lave våninger. For et halvt århundrede siden fortalte et par gamle mænd fra Pillemark et barndomsminde:

En mand der fra byen havde trukket en plag ned til Visborg og styrtet den ned ad skrænten, men næste dag stod den igen i gården. Hvorfor gjorde han det? Jo, det var en gammel skik, når dyrlægen ikke kunne kurere dyret. Det synes at være en reminiscens fra den hedenske tid, da man ofrede heste til Thor.

Om selve borgen er der ikke bevaret videre skriftligt — kun nævnes der omkring 1300 en ridder von Osten som befalingsmand.

Tidligere gik klinerne en 15-20 m længere ud i havet, så der græssede køer uden for ringmuren, men havet har ædt den ene bid efter den anden, og nytårsnat 1879 faldt den sidste rest af ringmuren — den var 9 m lang, 2,7 m bred og 4 m høj.

Nu er der endelig et frednings- og beskyttelsesarbejde i gang for at redde videre udvaskning og erosion.

Navnet Vesborg er kommet senere og skyldes, at der var et sumpet terræn — vese = sump — rundt om Vesborg, så borgen nærmest lå på en ø. Det sumpede areal — ca. 200 tdr. land — er for nogle år siden ved et stort afvandingsarbejde blevet gjort frugtbart. Da landet her ligger lavere end havet, må et pumpeværk løfte vandet 5 meter for at få det over strandvoldene ud i havet.

2. Kolby - Haardmark - Pillemark

På vejen ind mod Kolby kører vi mellem en række kuppelformede bakker, der helt ligner bakkepartiet på Røsnæs. Til flere af disse bakker knytter der sig sagn om skatte, om riddere i panser og plade, så vi på turen ind helt henfalder til gamle dage.

Apropos de kuppelformede bakker, der strækker sig fra Vesborg — Samsø's sydspids — til Issehoved — Samsø's nordspids — er eller må være formet omtrent på samme tid og på samme måde som den jyske højderyg — nemlig i istidens sidste afsnit — da hele Sælvingen var land, så bakkekæden gik uafbrudt fra syd til nord.

Navnet Kolby er derfor antagelig grundet på denne bakkerække, thi Koller betyder jo kullede bakker. Vi går ind ad byen fra Vesborg-siden. Det er en rigtig langby med huse og gårde imod vejen. Den første del kaldes Ramsherred — om det har været så berygtet et kvarter, som navnet tyder på: Rammelen, letlevende kvinders kvarter, vides naturligvis ikke, men navnet skal være fremkommet i den svenske besættelsestid.

En liden vanding kaldes: »Drukken skorsten«, thi her »druknede« man leret, der skulle anvendes til sten til opførelse — af skorstene. De skulle jo mures, medens længerne blev klinede op. Endnu ligger der en del af de gamle, smukke bindingsværkshuse og gårde ved gaden. Herfra har man et pragtfuldt syn lige op mod

den gamle kirke med de rene linier, typisk østjysk. De gamle, der i sin tid har anlagt vejen, har ladet denne stile mod kirken på den lille bakke.

Vi bør stå stille lidt nede i gaden og nyde synet, ingen vil tortryde det. Der ligger den i linierne mest rene kirke på Samsø. Den er bygget i 13-14-hundredåret, men havde dengang ingen tårn, dette blev dog allerede et århundrede senere bygget til.

I sin beskrivelse om Samsø skriver Thura (1758): »Tæt ved den Nørre Ende af Byen ligger Kolby = Kirke af ordinair Bygning«, men vi vil, trods dette, se nærmere på den gamle, ærværdige bygning, så ren i stilen, som den er holdt helt igennem. Af inventaret lægger man først mærke til altertavlen med nadverbilledet en tro kopi efter Tranebjerg kirkes (se der). De ejendommelige alterlysestager vækker opmærksomhed. Skaftet dannes nemlig her af kvinde-figurer, der bærer tre lyseskåle, den ene på hovedet og de andre på hænderne.

Et ret ordinært og yngre crucifix hænger nu i skibet. Den smukt udskårne prædikestol i bruskarok og med panelopgang. Interessant degnestol med Langernes og Preseuternes våben.

I koret ser man følgende inskription på en ligsten:

»Til en Christelig Amindelse over den Hæderlige og Vellærde nu Salig Guds Mand Hr Niels Jensen Bryde, forrige Sogne — Præst til denne Kierche, fød i Calundborg 1623, som døde den 14. juni Aar 1675 i sit Embedes 23 — i Ægteskab 20½. og Alders 52 aar med sin Kieriste den gudelskende, hæderbaarne og dydædle nu salige Matrone Kirsten Jørgens Daatter.

Fød på Endelave Aar 1636 Den 7. November Som døde med sit ottende Foster den 31. Decemb. 1670 i sit Ægteskabs 16 oc Alders 34 Aar. samt 2 Sønner oc 1 Daater. Gud gifne dennem en glædelig Opstandelse på Herrens dag.

Esaiæ: 57 1: Den Retfærdige hensamlis fra det onde. Hand skal gå ind med Fred. De skulle huske dem i deris Sofuekammer huer som vandrer for Herrn.«

Underneden er afbildet to ens skjolde med lukket visir med fjerprydelse over. — På skjoldene står henholdsvis NB og KID.

At der i koret er anbragt et så stort epithafium af Niels Bryde, skyldes måske hans indsats som — frihedskæmper i Svenskekrigen 1658-60. I den strenge vinter red et detachment af Karl Gustavs tropper fra Fyn over isen til Samsø, hvor de gjorde landgang mellem Kolby og Haardmark strande. De bemægtigede sig snart øen, hærgede og plyndrede og gjorde indbyggerne al mulig fortræd.

Præsten Niels Bryde opflammede samsingerne til al mulig modstand, selv nægtede han at bede for kongen af Sverige og hans våbens fremgang. Han blev ført fangen til Vadstrupgård, hvor den svenske kommandant havde kvarter.

Præsten havde præstekjolen på, og i det samme, han skulle føres ind, susede en kugle gennem døren. Præsten talte svenskerne hårdt til, efterdi de ville svigefuldt dræbe en Guds mand i ornat. De blev så forbløffede over hans frimodighed, at han blev givet fri uden at love bod og bedring. Da svenskerne skulle forlade øen, havde Bryde fået modstanden tilstrækkelig organiseret, og der fortælles, at et halvt hundrede svenske blev drevet op i tårnet, hvor de var »fanget som mus i en fælde«.

Vi ser videre på kirken, hvis hvælvinger i 1462 afløste det tidligere flade loft. Kirketårnet blev bygget på samme tidspunkt. Kirken har præg af kirkerne i Hadsherred. Der var livlig forbindelse mellem Dallebæk og Dyngby (nær Hou).

Bag kirkegården lå den i 1725-28 opførte gamle skole, dens efterfølger lige op til kirkepladsen, medens den nye, moderne skole er opført på en del af den gamle skolelod.

Vejen fører os til Haardmark. Navnet menes at stamme fra, at jorden her er strid, så der kun kan gro »hårdt korn« (rug og byg). Mellem Haardmark og Pillemark finder vi til venstre en nu nåletræ-bevokset høj »kaldet Jannes høj«, der tidligere er omtalt.

Vi nærmer os nu Pillemark, en rigtig langby, der strækker sig ind i tre sogne, men hvad årsagen er dertil er til dato ikke opklaret. Man kunne vel tænke sig, at Permelille, hvis navn i de ældre tider var Pillemarklille, er en udflytterby fra store gårde

i Pillemark, Kolby sogn. — Men noget bestemt vides ikke. Den midterste og største del af byen ligger i Tranebjerg sogn. Byen ligger nede mellem to store bakker, Møllebjerg og Toubjerg — mulig har dette givet byen navn, thi Pillemark kommer nok af Pøllemark, som samsingerne udtaler navnet. Der har været et pøle, når regn eller smeltevand strømmede ned fra bakkerne.

Fra Toubjerg er der en herlig udsigt — til den ene side ses et stort, fladt terræn, kaldet »Brede Blok«, en oprindelig hedeblade fra istiden. Det er sandet, skarp jord, man træffer her. Lidt nord for, mellem Pillemark og Tranebjerg er en lav strækning helt over mod Tanderup bakker. Her har tidligere ligget en stor sø — vel 3-400 tdr. land, som gik helt op mod »Samsø Borg« (in curia Samsø) ved Tranebjerg.

Til den anden side ser vi over Vestsamsøs lange kæde af kullede bakker til Jylland. I de to nævnte høje boede nisser, men de forsvandt, da Tranebjerg kirke blev bygget, da de ikke kunne være til for den »bimlen og bamlen« fra klokkerne, så de flyttede til Fyn. — I øvrigt har vi her det kendte sagn om trolden Finn og munken, da Tranebjerg kirke blev bygget. Men her skulle sejles fra Pillemark til Tranebjerg, thi se ved sommertid, når mosekønen brygger, eller ved tågevejr, da lægger tågen sig så tæt mellem de to byer — at det kan synes som et hav. Der har jo også været en sø her mellem de to byer og vest — øst fra Selsinggaard banker til Brundby Tranemose — et areal på 4-500 tdr. land, den sidste rest tæt ved Samsø Borg kaldes endnu Søen.

Jeg ser i ånden munken sidde på Toubjergs (Tågebjerg) skråning og vente på trolden, — thi han kunne jo ikke sige troldens navn, men pludselig hører han inde i højen en kvinde visse sit barn: Ti stille, thi nu kommer snart Far Finn o.s.v. Finn er kommet sejlene dertil. Jeg river mig ud af drømmen, det er aften, og jeg må se at finde vej hjem til Tranebjerg. Det mørknes, og tågen er nu så tæt, at jeg kun ved hjælp af en håndlygte kan følge langs grøftekanten. Et par matte, lysegule »øjne« nærmer sig — det er en bil, og en passager går ved siden for at tage kending af vej og grøft. Vi veksler et par ord, da vi som skygger glider fra hinanden — ud i tågen.

3. *Tranebjerg*

En solskinsdag er det en meget smuk tur ind mod Tranebjerg, hvor man skuer borgbanken med kirken som baggrund.

Når man kommer nær borgbanken, lægger man mærke til, at vejen er lavet af fyld, som man i sin tid har taget — af bankens skrænt mod syd.

Vi går op ad bakken. Mod vest ser man rester af en gammel voldgrav. Nær arresthusets bagside har man fundet stolpepender, som kunne tyde på, at her har været en vindebro med indgangen til borgområdet. Mod syd er der endnu en del rester af den gamle ringmur, og neden for denne fandt man for nogle år siden ved en vejregulering tre skeletter, hvoraf det ene skelets arm var bøjet ind for maven, hvilket vel kunne tyde på, at de er dræbt, da Marsk Stigs hær stormede borgen (in curia Samsø) i 1287-88. De lå med kraniet op mod ringmuren. Da man i 1955-56 byggede skolen og sportshallen nedenfor, fandt man lige som et brohoved med planslebne granitsten. Inden man igen måtte tildække det blev det fotograferet — og alt tyder på, at der herfra har ført en bro videre mod ringmurens voldgrav. Her gik søen om, kan man se på gamle billeder, og man skal dybt ned for at nå fast bund — helt om imod Møllebakken gør dette sig gældende.

Nord for borgbanken gik Sneverskoven ind imod denne: Det var derfor meget naturligt og hensigtsmæssigt, at man opførte et vagttårn der, idet borgens andre sider var omgivet af vand og i alle tilfælde delvis også af voldgrave. Det lå, hvor kirketårnet ligger, men ved udgravninger i grunden her i 1950'erne, kunne man konstatere, at det gamle tårn har været mindre i omfang, idet der her mod syd og vest lå 28 skeletter i fire lag med tang imellem, rimeligvis stammende fra en pesttid, og de var hugget igennem mod vest for udvidelsen.

Det gamle tårn havde fire etager, men der var ingen åbninger i de to nederste, som har været anvendt til forråds-kammer, som man kom ned til indvendig fra tredje etage, hvortil man udvendig-fra kom op ad en stige. Denne har nok kunne trækkes op, men nåede fjenden eventuelt op ad denne, kunne indgangen spærres ved et faldgitter — en rest heraf findes i våbenhuset.

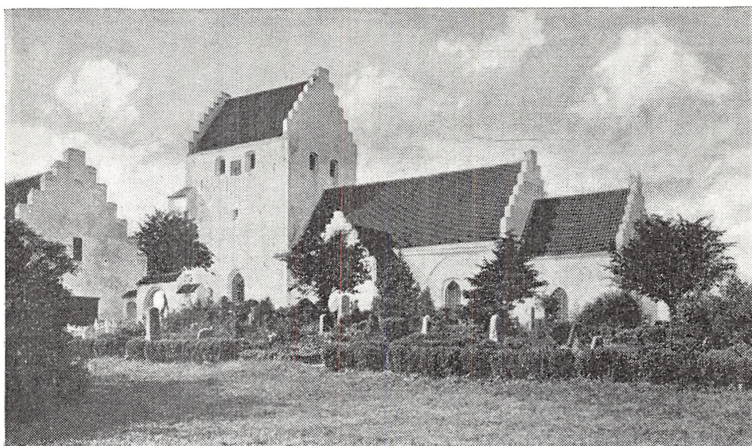

Museumsgården, Tranebjerg.

På tredje etage fandtes nogle sengepladser — til vagten — og i det ene hjørne en kamin, vel nok til at varme beg eller vand at anvende mod fjender. Her var skyde- og gydehuller. Kirken er først bygget senere — omkring 1400 — men alt tyder på, at koret er ældre og har nok været anvendt som kapel, når stormandsmøder fandt sted på Samsø Borg. Saxo fortæller om, at Valdemar I d. Store 1157—82 afholdt stormandsmøde på Samsø Borg 1180, hvor der forhandlede om rigets forhold, bl. a. var ærkebiskop Absalon til stede.

Hans efterfølger og søn Knud VI 1182—1202 holdt stormandsmøde samme steds 1186, og endelig dennes broder, Valdemar II Sejr 1202—41, holdt stormandsmøde 1215, hvor bl. a. Tunø indlagdes under Århus domkapitel. Efter reformationen vedblev Tunø kirke med at høre under Århus domsogn indtil for få år siden.

Atter i 1216 samledes man til stormandsmøde i Tranebjerg. Denne gang var også dronning Berengaria med, og hun var med-underbesegler af det dokument, ifølge hvilket Valdemar hin Unge blev valgt til til sin tid at være sin faders efterfølger på Danmarks trone. Han hyldedes på Viborg Ting, blev salvet i Slesvig domkirke, men blev som bekendt aldrig konge, da han døde på Røsnæs, ramt af et vådeskud — og Valdemar Sejr udtalte da:

Tranebjerg kirke. Til venstre kirkeladen.

»På Refsnæs, hvor før groede Eg og Bøg — herefter vokse kun Hundeløg«. 1287 eller 88 erobredes og ødelagdes borgen af Marsk Stig og hans folk. De havde efter sagnet listet sig frem til borgen gennem Sneverskoven (snevrede sig ind mod Tranebjerg) og overraskede vagten i tårn og borg. Omkring 1350—1400 byggedes Tranebjerg kirke. Tårnet fik større dimensioner (10,5 × 11 m), medens langskibet rettede sig i bredde efter tårn og kor. Tårnet byggedes som en tro kopi af det gamle. Man ser således i 3. etage, at der er indrettet skydehuller og indgangsdør, der fører ind over de nuværende hvælvinger (opført ca. 1462).

I fjerde etage findes de to klokker og »sejerværket« — den eneste af øens kirker, der har sådant. Den lille klokke er indviet til jomfru Marie (1391), medens den store klokke (1654) er skænket af Hans Lindenow den yngre (kommandant på Kalundborg slot) og hans hustru Ulrikka Augusta, datter af Christian IV. Om klokkerne se art. i Hist. Samf. Årbog.

Går man op i koret, ser man, at dette oprindeligt har haft vindue mod øst, bag det gamle munkestensalter, der i midten havde et helgengemme — men reliquien er borte. Lidt senere — før alterbilledet blev sat op — er alteret forsynet med panel. På dets nordside står endnu 19 septh 1583. Altertavlen er sat op 28. juni

1615: — »på Lensmanden på Kalundborg Slot, Sten Brahe til Knudstrup (i Skåne) hans Befaling«. Han var broder til den berømte astronom Thyge Brahe.

Den er forfærdiget af den berømte billedsnider Statius Otto, der også lavede den store skønne altertavle i St. Petri kirke i Malmø. Det er også en af tidens kendte kunstnere, der har malet nadverbilledet, som er kopieret til flere kirker, bl. a. til Kolby, Nordby og Døstrup, et bevis på Nationalmuseets bedømmelse.

På skibets nordvæg ses den tilmurede kvindeindgang, flankeret af omkring 1930 afdækkede kalkmalerier forestillende henholdsvis Christoforus med Jesus-barnet, Antonius og længere henne San Sebastian, der bliver skudt med pile. Desuden er afdækket et par pentagrammer (sundhedstegn). De to kirkeskibe har deres egen historie. Det ene er efterligning af lineskibet »Christian den Ottende«, der sprang i luften i Eckernførde fjord, skænket af nogle samsinger, der kom frelst herfra, og det andet var med ved Dybbøl 18. april 1864. Øster, Ballen, tilriggede det, da han kom hjem. I juleaften 1866 hængtes det op i kirken.

Prædikestol, degnestol og en del af stoleværket er fra Chr. III og Frederik II's tid. De findes nogler epitafier. I våbenhuset findes et par mindeplader for to af sognets sønner, der i 1944 døde i tysk kz-lejr. Også udefra giver kirken et vældigt indtryk med sine mange kamtakkede gavle og tårnet. Ved den gamle indgang til kirkegården ligger den smukke og meget store kirke- eller tiendelade, ved indgangsportalen ligger kirkeristen — en stor sjældenhed — og den hvælvede portbue med sine »nonner«. Hele det parti er fredet i klasse A.

På den nyere del af kirkegården findes en »mindelund« for ti engelske RAF-flyvere, der er begravet her 1942-45.

Tranebjerg er en købstadlignende landsby — den ligner slet ikke en stationsby. Den er øens hovedstad med offentlige kontorer, pengeinstitutter og moderne forretninger o.s.v. — herfra udstråler vejene til alle sider. Den herlige udsigt fra møllebakken må man nyde.

4. *Tranebjerg - Pillemark - Tanderup til Onsbjerg*

Vi kører igen tilbage til Pillemark og fortsætter gennem denne ned til Vesterløkken — udstykninger fra Pillemark.

Her finder vi Samsø's største sø, Tranemosen, ca. 12 tdr. land. Der fiskes gedder og ål, men tidligere var der mange flere ål. Glasålene kan vanskeligt komme op fra havet til mosen, da man nu har rørlægning i stedet for tidligere risfaskiner.

Der er smukt hernede med vide udsigter og spredt bebyggelse.

Hellig-Kilde

Vi spadserer videre mod havet — ned til Else — eller Ilsemade, eller den hellige kilde, som den kaldtes. Her i strandkanten kan man endnu se kilden eller skal vi sige brønden — vel gjort af menneskehænder, da man i sin tid opdagede vældet, hvis vand havde undergørende kraft. Sagnet fortælles på en tavle i korets nordside i Onsbjerg kirke. På tavlen er fæstet et forgyldt kors 15 cm langt og derom står »Thette forgylte Crusifix var bundet på et dødt menneske, som kom flydendes her til Lands (sagnet siger på en Sælsten) ved Ilse Made i Tranbiørn Sogn, der de vilde age det til Kierke Gaarden (i Tranebj.), kunne flere heste ikke drage det, ikk kunde de fange samme Liig til Koldby Kirke. Men der de vendte Vognen om til denne Onsbjerg Kirke Gaard, drog tvende Heste det lettelig, og blev begravet ved den her Øster-Gaul af Kirken, og have denne Kirke sit Navn af samme forgyldte Kors, og kaldes på denne Dag Hellig Kaars Kirke 1596«.

Der neden under ligger en ung nøgen kvinde med et timeglas og inscription »Mit Glas er udløben«.

Det er let at slutte, at denne historie er sket længe før 1596, men tavlen er opsat 1596 og crucifixet hængt derpå i nævnte år, da kirken er repareret. Et er imidlertid givet: Man har fra gammel tid hentet vand dernede og brugt det mod sygdomme og gebrækkeligheder, særlig dog til øjensyge og udslet. Det skal have haft gode resultater — og indtil for 150 år siden hentede enkelte endnu af sundhedsvandet.

En spadseretur langs med kysten mod nord til Ringebjerg er smuk. Fra Ringebjerg den herligste udsigt til det høje Nordbyland

over Sælvig hvor landet i sin tid — i egeskovstiden — sank i det frembrydende hav. Vi går eller cykler tilbage til Tanderup og søsterbyen Selsinggaarde, forbi præstegården og bestiger Syd-samsø's højeste punkt: Dyret, 62 m. Et mærkeligt navn, måske et såkaldt »dæknavn« for én, man ikke måtte nævne (Odin?). Her står en mindesten for Poul Svejstrup, rejst af samsinger til minde og tak for hans virke som birkedommer på øen og formand i mange foreninger. Her holdt de 11-12 tyske soldater, som Samsø var belemret med 1940-45, til.

Her er i øvrigt en smuk udsigt i alle retninger, så det i fuldt mål lønner sig at bestige bakken.

Tæt ved ligger Onsbjerg med sin Hellig Kors kirke.

Byen var i tidligere tid »hovedstaden« på Samsø, hvad man også kan erkyndige sig om ved at se de mange epithaphier i Onsbjerg kirke. Det var ved hvert andet folketingsvalg hovedvalgstedet i Holbæk amts 4. valgkreds, der også kaldtes Kalundborg-Onsbjerg.

Her afholdtes i gamle dage det store Høns-Føns marked, hvortil der særlig kom handelsmænd fra Kerteminde, deraf navnet Føns, medens Høns sikkert betød, at der ved dette kun var tale om smålevuer (levuer \circ : levende varer). Her var boder med sko, træsko, kobbertøj. Bissekræmmere og kniplingskræmmere med deres sager.

Der var karrusel, luftgynger og andre forlystelser samt en mængde udskænkingssteder. Naturligvis strømmede folk, unge og ældre til fra hele øen. En fange, der sad i Brundby arrest, ville også med, brød ud, men på vejen mødte han birkedommer Lars Pedersen, som spurgte Niels: »Hvor skal Du hen?« »Til Høns Føns marked.« »Ja, ja, en kan jo godt trænge til lidt opmuntring. Her har Du en daler til at more Dig for, men så må Du love mig at være i arresten i aften.« Det lovede og holdt han.

I slutningen af 19. århundrede ebbede det ud.

5. Onsbjerg - Tranebjerg

Vi drager fra Onsbjerg imod Tranebjerg. Ved vejen — omtrent midt mellem de to byer — ser vi Kongehøjen med et minde og broncerelief af Frederik den 7. — sat af samsinger i 1866 som tak

for junigrundloven af 5. juni 1949, og det må samtidig være en protest imod den reviderede grundlov af 28. juli 1866. Der er i 1920 rejst en sten til minde om genforeningen med Sønderjylland. Den lille bakke var grænsen for Samsø Borgs jorder og hed Tyvhøj, hvor mestermændene fra Århus kagstrøg eller rettede forbryderne.

I Tranebjerg ser vi museet, en gl. bondegård som den så ud på Samsø for ca. 100 år siden. Det er værd at besøge for alle, der har interesse for gammel kultur — og hvem har ikke det?

Naturligvis må vi op på Møllebakken med den vide udsigt fra vandtårnet. I anlæget en mindesten for Ove Rode, der repræsenterede kredsen 1910-27 — og en sten til minde om 1945. Syd for anlæget ses amtssygehuset og hjem for kronisk syge.

6. Brundby - Ørby - Brattingsborg

Tager vi mod Brundby, kommer vi over Frydendalsbakken, på hvis top der tidligere lå en stor sten, hvor efter sagnet børn fra Ørby og Brundby hvilede, når de skulle til præst i Tranebjerg.

Brundby er en gammel, smuk landsby med mange bindingsværksgårde og huse liggende godt i læ. Fra Kolhøj mølle — gl. stubmølle, der nu er fredet — er der også en henrivende udsigt i alle retninger ud over øen mod Røsnæs og Asnæs. På den røde bakke (grandhøj) lå en tid arresthus, men før den tid samledes byens mænd her til rådslagning. I byen lå sognets første skole — bygget 1725 af greve Danneskjold Samsø. Han funderede fem skoler på øen — én i hvert sogn i årene 1725-28 — bygget som kopier af Frederik IV's Rytterskoler.

En del gårde er flyttet ud, men byen har stadig bevaret sit smukke præg. Ved vejen til Ørby ses »Dansebjerg«, hvor der nu er indrette feriekoloni — for Kbh. FDF. Navnet Dansebjerg stammer fra, at her dansede byens ungdom, når de om sommeren havde opkøbt en ejendom (klinegilde).

Ørby, byen ved øret, er nok en betegnelse for — som stednavnsudvalget skriver — en bakke, der går ud i havet, i å eller mose. Det var før en by med 29 gårde, men efter loven om fæstejords overgang til selveje kunne grevskabet inddrage 1 td. hartkorn for hver 8 tdr., de afstod til arvefæste. Naturligt inddrog grevskabet

Stubmøllen, Brundby.

jordene fra Ørby, og derved oprettedes Hjalmarsgård med sine 600 tdr. land, og der var kun få gårde tilbage, da den sidste gård-fæster døde.

Fra Ørby går turen til Brattingsborg (tidl. Søllemarksgård) med dens ca. 1000 tdr. land ager og 500 tdr. skov — væsentlig bøgeskov, øens eneste. Imellem de veldyrkede marker ses tilplantede høje, hvor dyr og fugle kan søge til — og mange stenalderhøje, thi grevskabet har altid med stor pietet værnet om fortidsminder — derom vidner den store samling af stenalderredskaber, som grev Åge Danneskjold-Samsø skænkede til museet.

Den mest interessante stenalderhøj er måske Knøsen ude ved Vorbjerg (o: Vardebjerg). Vi går gennem skoven, langs med kysten til Ljushagen (o: lys). Går vi langs østkysten, kommer vi til Baadekær (o: båd) = til Ballen.

7. Baadekær - Ballen

Vi kommer forbi det i 1929 oprettede Andelsslagteri. Her lå tidligere 5 færgemandshuse, hvor fæргеkarlene, der besørgede smakkefarten fra Ballen til Kalundborg eller Røsnæs, boede.

Oprindelig var havnen i Ballen en bådehavn i mundingen af Aalebæksrenden, og den første gang, man udvidede havnen, skete det ved at føre den længere ind i renden — nu overdækket. Så begyndte DFD's dampere efter 1866 at anløbe Ballen Red på turene mellem København—Odense. Byen voksede, havnen udvidedes gang på gang, så det er blevet en betydelig trafikhavn med store forretninger, skibsbyggeri m. v.

Smukkeste er den gamle, stråttækte købmandsgård fra 1847. I sommertiden pulserer her et rigt badeliv. — Vejen langs stranden hedder da også Strandvejen. Her er sommerhus ved sommerhus.

8. Langemark - Besser - Revet og øer i fjorden

Vi fortsætter til Langemark, forbi gården Sannholm, navnet efter Fr. Sann, der sammenlagde nogle gårde hertil.

Langemark er gået stærkt tilbage så vel med huse som indbyggere. En 75-årig fortæller, at i hans tid er nedlagt 28 huse. Videre går turen mod Besser, forbi et mindesmærke for landbrugs-kandidat, gårdejer Mikkel Søren Holm, der har haft stor betydning for øen, særlig på landbrugets område. Han har talt ved en mængde landbomøder rundt i landet, særlig om roe- og lucerneavl.

På en bakke midt i sognet Besser kirke, som i meget ligner Onsbjerg kirke — fynskpræget. De har samme smukke altertavle, lavet af samme mester? Der findes overhvidtede kalkmalerier. Fra kirkegården pragtfuld udsigt ud over holmene og fjorden. Nærmere Besser ligger centralskolen, allerede 1901 centraliseredes sognets skolevæsen, nu er de 5 sognes skolevæsen alle udbygget efter 1937-loven. Ved indkørselen til Besser ligger den skønne gamle præstegård (fra ca. 1750), fredet i klasse A, restaureret for få år siden. Det er en arkitektonisk perle.

Besser er en smuk langby med mange gamle bindingsværksbygninger. Forskolen bygget som sogneskole i 1728 (ved greven).

I byen findes en ret stor fabriksvirksomhed, maskiner, gasflasker m. m., der har filial i Holbæk. Her er store købmandsforretninger og Madebjerg mejeri, der gav navn til Samsø-osten. Landet nord for byen kaldes Maden, lavt, fladt terræn på flere hundrede tdr. land, som hvert år var oversvømmet af vand. Man

byggede dige ud mod fjorden, pumpede vandet ud, og indvandt jorden til dyrkning. Maden er naturligvis gennemtrukket af render, hvorfra el-pumper besørger vandet ud i fjorden.

Ad vejen går turen over Sildeballe og Stenskov, som ender i det ejendommelige Besser Rev, der som en arm næsten omslynger fjorden. Fra den yderste bakke på Stenskov ser vi ud over fjorden med dens mange øer og koller.

Enten det er solskin eller skyet vejr, er det et skønt syn, som man vanskeligt kan rive sig løs fra. Besser Rev består af sand, grus og sten, er fra 3-5 m bredt og ialt 7 km langt.

Ca. 6 km ude ligger Hønsepold, en lille bakke, hvor der i krigen 1801-15 var dækningspost. Hvoraf navnet? Det stammer fra handels, fra hansestædernes tid. Man havde den gang den skik, at når man første gang passerede et forbjerg skulle man »hønse« — give ud. Spidsen af revet er Havnehagen, hvor man finder en skanse, der korresponderede med skanserne på Kyholm. I fjorden ligger der en snes holme og koller. Den største er Hjortholm (88 tdr. land). Her ligger eller lå et gammelt voldsted på den 26 m høje bakke, som menes at være af samme alder som voldstedet ved Visborg. Nord for ligger Mejlesholm og Yderste-holm. De adskiller fjorden i østfjord eller Besser fjord og Stavnsfjord vest for øerne.

Der er meget lavvandet mellem disse øer og revet, så der er næppe tvivl om, at de i tidligere tider har været landfast med revet. Derpå tyder også de gamle bopladser, som er fundet ude i fjorden ved øerne. Det var overlærersønnen fra Frederiksberg, Claudi Hansen, som fandt disse og dermed de sjældne Claudikiler (se Nationalmuseet og Samsø museum). Vest for de nævnte øer ligger bl. a. Sværm og Egholm, hvortil man kan vade ud. Mellem de to øgrupper strækker der sig en smal, 5 m dyb istidsrende, som går fra Langør til syd for Hjortholm. Hele fjordens fugleliv er fredet — og med et særdeles godt resultat, særlig edderfuglereder er der nu mange af. Mag. Løppenthin har de sidste år talt op til 500 reder.

9. Alstrup - Toftebjerg - Stavns - Langør

Vi tager fra Besser gennem Alstrup, Toftebjerg og Stavns, mange steder med en herlig udsigt ud over øriget med den lille fiskerby Langør i baggrunden — men et lignende syn ser vi, når vi kører videre mod Langør. Ud for skovfogedboligen og videre ud ser vi græsmark isprængt med store søsten, delvis overgroet med græstuer — et yderst ejendommeligt syn, som man næppe glemmer.

En lille kirke fra 1924 ligger smukt på en bakke ved vejen, men — nu kører vi ned til Langør, der har en af Danmarks ældste havne. Saxo omtaler den som en »angenen« havn for skibe, da der er god liggeplads ved Langørpæle, og den bliver stærkt benyttet af skibe såvel nord- som sydgående, da man her hører og spørger nyt.

Det er naturhavn med 5 m vand. I tiden 1801-15 var der livlig forbindelse med Kyholm, der kun ligger to km herfra. Nu bor her fiskere, der fanger ål, sild, rødspætter, rejer og dejlige hummere. — Om sommeren er badegæsterne vel næsten i flertal.

10. Kyholm m. fl. øer uden for Samsø

Vi får tilladelse af godset til at »borde« Kyholm — får en fisker til at sætte os over med sin motorbåd. Vi må i en medbragt pram for at komme ind til den tidligere så lange bro, nu er der kun få sten tilbage. Vi bliver budt velkommen af en flok kvier og en tyr. Der går kreaturer (kvier, plage eller får) på øerne, hvor der er damme med fersk vand. Kyholm, der som de fleste andre hører under Brattingsborg gods er ca. 18 ha.

Man ser skanser anlagt ca. 1801-07. Øen er historisk kendt fra tre perioder:

1. Under den sorte død (1709-12) var her pesthus for Jylland.
2. 1801-15 stærkt befæstet under engelskrigen.
3. 1832-57 Danmarks karantænestation til Øresundstoldens afskaffelse.

De, der ønsker at vide mere herom, henvises til mine artikler om Kyholm i hist. årbøger for Holbæk amt.

Ligesom Kyholm ligger Lindholm, den 105 tdr. land store Vejro og Bosserne uden for Samsø. Lidt syd for Bosserne Hatterrevet, hvorpå der har været mange strandinger.

11. Nordby Hede, Nordby

Vi kører nu over den 1100 tdr. land store Nordbyhede, drejer af ved skovfogedboligen og har da mod øst 400 tdr. land hede med lyng og mod vest skoven, der plantedes omkring 1866. Nu er en del fyr og gran erstattet lidt efter lidt af den lyse, skønne birk, og nær Maarup er dejlig bøgeskov. Heden, denne lange smalle tange, der forbinder Nordby og Sydsamsø, er hævet havbund, bestående af sand og ral.

Foran ser vi Nordbylandet hæve sig op med sine høje kuppelformede bakker. Vi kører gennem Maarup med flere gamle bindingsværksgårde og huse, naturligvis også med moderne bygninger.

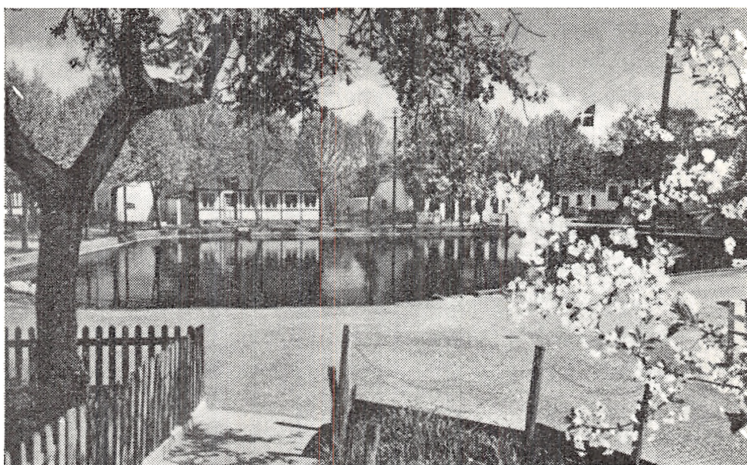
Om sommeren er her fuldt af badegæster. Så går turen til Nordby. På vejen lægger man mærke til kirken, der i ensom majestæt knejser på en bakke i »højlandet«.

Man kan af denne se forbindelsen med det nære Mols — det smalle tårn. Det er i øvrigt en smuk kirke, men den ligger mærkeligt afsides i forhold til sognets to byer Maarup og Nordby. Forklaringen er sikkert den, at der oprindeligt var endnu — to landsbyer i sognet: Søby, der lå mellem Maarup og Nordby, og Glistrup oppe i nærheden af kirken. I den senere middelalder — måske 1367 — gik ransmænd og fjender i land og ødelagde Søby, Glistrup og Kongsbøl.

Befolkningen fra de tre byer flyttede derefter sammen i det nuværende Nordby, der lagdes som en dobbelt rundby med gadekæret i midten og et stort antal gyder, som nu har fået sine gamle navne.

Byen er tæt sammenbygget, oprindeligt delt i fire dele (skår) med hver sin kampestenssatte dybe brønd (fredede under Nationalmuseet). En byvandring er yderst interessant, gennem de smalle, krogede gyder med de ejendommelige bindingsværksbygninger.

Vi standser ved »Skrædderbrønden« på Skræddertorvet og ny-

Gadekæret i Nordby.

der synet mod gadekæret og de bagved liggende fem sammenbyggede bindingsværkshuse. Vi går op på gaden, hovedvejen gennem byen, hvor vi let finder klokketårnet og majstangen.

Efter at folkene fra Glistrup og Søby var flyttet til Nordby, kunne ingen høre kirkeklokken. Det fortælles, at en gammel skipper skænkede en klokke, der ophængtes i en stabel her. I 1857 blev det nuværende tårn opført, efter tegning af pastor Jacobsen, som model af bytårne i Belgien. Med klokken ringes morgen og aften samt til gudstjenestelige handlinger, til sidstnævnte tider ringes der også med kirkeklokken — ellers er den tavs. Majstangen prydes søndag efter pinse med flag, og de unge i Nordby rider »sommer i by«.

Her er mange badegæster om sommeren.

Nordbyerne er oplyste og meget historisk interesserede. Således holder de den gamle middelalderlige skik ved lige at samles St. Pouls dag, hvor de forskellige offentlige regnskaber forelægges (kommunens, præstegårdens, havnens og bibliotekets). Sognerådsformanden redegør for det kommunale liv i årets løb, og hvad man tænker på at udføre. Så er der diskussion og endelig foredrag.

Ved 16-17 tiden går man hjem til »flæsk og brød«.

Klokketårnet i Tårnby.

M. h. t. oplysningen kan det siges, at i Nordby centraliserede og byggede man en skole 1916, så der kun manglede sløjde- og skolekøkkenlokale. Nå, vi kom bort fra Nordby kirke, men drager derop ad kirkevejen. — Det er en meget langstrakt, men ret smal kirke med ca. 300 siddepladser. Den er bygget om flere gange, oprindeligt romansk senere ved ombygninger i 1494 i gotisk stil.

Det store våbenhus er fra samme tid. Stoleværket er smukt og gammelt — på flere af dem ses bomærker. Kirkens kosteligste skat er et rigt udskåret og forsiret monstransskab, som Nationalmuseet betegner som »en meget stor historisk arkæologisk sjældenhed, hvortil intet jævnbyrdigt sidestykke findes i vort land.«

Altertavlen med nadverbillede som i Tranebjerg. På hvælvingernes ribber og sidebuer er der prydet med dekorative, malede bånd i blå og rødt. Desuden i den østligste af de fem hvælvinger en indskrift på latin. Den lyder »I det Herrens år 1494 er dette værk fuldført, foranlediget af Hr. Peder Kjeldsen, denne øens Provst« og med Biskop Niels Clausens våben.

I den nederste, vestligste hvælving, ses tre kvindelige martyrer: Katherina, Dorothea af Koppedocien og Barbara fra Niccomedia.

Særlig den sidste anråbte man mod ild, uvejr og pludselig dødsfare.

Mange kvinder på Samsø havde navne som Barbara og Dorte. Medens en del hed Kathrine. Man føler lyst til at dvæle en lang stund i den stille lidt mørke kirke.

Vest for kirken kommer vi ned til Møgelskår (o: storskår), det største og mest særprægede skår, hvoraf der findes flere på Nordby-landets vestside. Det er en storslået natur her findes, vidnende om istidens kraft til at slå skår i bakkerne. Ejeren har ladet dette ejendommelige landskab frede. Det varer længe, inden man kan løsrive sig fra dette panorama. Vi må tilbage og ud til Samsøs nordligste punkt, Issehoved — oprindeligt Nordhoved i modsætning til Sydhoved ved Ljushagen. Stednavneudvalget mener, at Isse stammer fra fisken Ising eller fra issen, som det øverste på hovedet. Det er høje bakker med stejle skrænter ned mod Moesgård og ud mod havet.

Kører vi ad møllevejen ud mod Langdalen, kommer vi gennem adskillige ret bratte fald, så man næsten skulle tro at køre i et alpelandskab. Pludselig er man nede i Langdalen, en morænedannelse med høje stejle bakker til begge sider. Man undres over, at folk kan dyrke dem, så stejle de er.

Vi må ikke glemme at bestige Ballebjerg, 64 m — øens højeste punkt med en vid udsigt over mod den jyske kyst fra Helgenæs til egnen nord for Horsens. I klart vejr ses tydeligt Århus domkirke, fabrikker o.s.v. I Nordby var i sin tid 58 gårde og et lignende antal »standsvendshuse« o: de skulle stande til rede med arbejde. De fik så små, ofte 3-4 km lange, men kun 4-5 m brede lodder ude ved Ballebjerg.

12. Sælvigen

Nå, vi må syd på over heden, hvor Deccastationen ligger. Ved Kanehave går grænsen mellem Nordby og Onsbjerg sogne. Lidt fremme ser vi Lille og Store Vorbjerg. Gå op på sidstnævnte, hvor der er en henrivende udsigt over heden med Nordby i baggrunden, over Langør og de mange øer i fjorden. Mod syd hæver

sig »Dyret«. Ret vest Sælvigen. De to nævnte Vorbjerge var tidligere øer, men nu er forlængst Stavns Made tørlagt ved havdiger, kanaler og pumper.

I Sælvigen fandt man på i den første verdenskrig at grave tørv, når det var lavvande. Herunder fandt man store stammer af moseeg 10-12 m lange. Det vidner med os, at Sælvigen er dannet, efter at landet er sunket i egeskovstiden. Idet vi kører langs Sælvig mod Onsbjerg, ser vi en mængde smukke husmandssteder (udstykket efter loven af 8. oktober 1919) og Bisgaard. Den har tidligere hørt ind under Århus biskop, og her boede øens provster til ca. 1677-78.

Sophie Amalie Moth erhvervede den, imod at udlægge fire fæstegårde, Besser til præstebolig.

Her standser jeg gennemgangen om Samsø, vel vidende, at der kunne skrives meget mere herom, men kom til Samsø en sommer, lær det selv at kende, nyd naturen — og de herlige strandbade.

Bent Rasmussen.

LITTERATUR

Thura: Samsø. Bent Rasmussen: Samsø, Danmarks Midtpunkt. Bent Rasmussen: Samsø hjemstavnslære. Jacob M. Hansen: Nordby kirke. Samsø Stednavne ved Stednavneudvalget. Trap: Danmark.

HOLLÆNDERNE PAA RØSNÆS

Af E. SØGAARD-LARSEN

Det er almindeligt kendt paa Kalundborg Eggen, eller var det i hvert Fald for nogle Aartier siden, at der i gammel Tid har fundet en hollandsk Bosættelse Sted paa Røsnæs, en Bosættelse, der har præget Halvøens Befolkning til hen imod vore Dage.

Paa Tryk findes der ikke meget om dette; nogle Linier skal her citeres:

— — — »Længe var Halvøen [Røsnæs] en Ødemark; men endelig skulde Forbandelsen [Kong Valdemars] hæves og Mennesket vandre ind. Det var en Del hollandske Kolonister fra Saltholm, som her søgte sig et nyt Hjem, en energisk Race, der ikke har ladet det blive ved at opdyrke de frugtbare Egne, men modig taget Kampen op med en genstridig Natur« — — —¹⁾.

I Salmonsens Konversationsleksikon, Bd. XIX, fra 1925 læses: »Refsnæs (rigtige Røsnæs). Beboerne, der til Dels stammer fra nogle fra Saltholm indvandrede hollandske Nybyggere, har lige til de sidste Aar bevaret et Særpræg baade i Klædedragt, Bohave og Levevis, som nu dog er saa godt som forsvundet«.

I samme Værks 1. Udg., Bd. XIV, fra 1903 findes en næsten ligegyldende Oplysning, der, ligesom den fra 1925, stammer fra Prof. H. Weitemeyers Medarbejderskab.

Endelig fremsætter denne Forfatter — som Udgiver af Trap: Kongeriget Danmark, 3. Udg. — i dette Værks Bd. II, 1898, under »Refsnæs Sogn« en lignende Meddelelse, og det er den ældste, jeg har fundet om det foreliggende Emne.

Ogsaa i I. C. B. la Cour's: Danske Gaarde, Bd. 4, 1913, i Store nordiske Konversationsleksikon, Bd. XIX, 1922, og i P. Neder-

gaard's: Dansk Præste- og Sognehistorie, 1849—1949 omtales under Refsnæs hhv. Røsnæs, Nedstamningen fra hollandske Saltholms Kolonister.

— — —

Hvad angaar Bosættelse af hollandske Bønder i Danmark, saa indkaldte Christian II som bekendt i 1521 184 hollandske Bondefamilier og overdrog dem næsten hele Amager og desuden Rettighederne til Brug af Saltholm. De danske Bønder, der saaledes blev hjemløse, fik anvist Ophold andetsteds i Landet.

Men et Par Aar efter gik Christian II i Landflygtighed, og Frederik I overtog Regeringsmagten. De fra Amager bortsendte danske Bønder fik nu deres Gaarde tilbage, idet dog den sydlige Del af Øen med Store Magleby blev forbeholdt 24 af de hollandske Familier, medens enkelte af de øvrige bosatte sig paa Saltholm.

Disse sidstnævnte forlod imidlertid Saltholm i Løbet af en Snes Aar, senest i 1547. Aarsagen synes at have været stigende Utilfredshed med Forhold saasom hyppige Oversvømmelser og Mangel paa Ferskvand, men ogsaa Stridigheder med de danske Bønder paa Amager om Græsningsrettigheder m. m.

I 1764 skriver Erik Pontoppidan i »Den danske Atlas«, at Hollænderne fra Amager fordum har haft tre Familier boende paa Saltholm; men de maatte paa Grund af Oversvømmelser forlade Øen. Om »fordum« hentyder til Tiden hen imod 1547 eller maaske til et senere Bosættelsesforsøg faar staa hen.

Forskellen mellem Antallet af de i 1521 indkaldte hollandske Familier, 184, og de senere nævnte 24 Familier i Store Magleby plus de enkelte paa Saltholm, giver rige Muligheder for Formodninger om hollandske Bosættelser rundt om i Landet, blandt andre ogsaa paa Røsnæs.

Offentliggjorte Undersøgelser giver da ogsaa Oplysning om mindre Bosættelser, midlertidige eller faste, flere Steder. De fleste af disse Bosættelser er naturligvis foretaget fra Amager, en enkelt, paa Bøtø ved Falster, maaske ogsaa fra Saltholm. Sprogø og Hasselø ved Falster nævnes. Kongelige Breve, kort før og kort efter Aar 1600, taler om Overdragelse til Hollændere af

Fæstegaarde paa Egholm i Limfjorden. 1651 bevilger Frederik III 20 Hollændere fra Amager Ladegaardsmarken uden for Sct. Jørgens Sø til Indretning af en ny Hollænderby.

Men intet Sted hører man om Hollændere paa Røsnæs, ikke i de, i vedføjede Litteraturfortegnelse, nævnte Arbejder og heller ikke andre Steder, hvor Oplysning er søgt.

— — —

Ad en anden Vej end gennem direkte historiske Efterretninger er det imidlertid muligt at finde ud af, om en hollandsk Bosættelse har fundet Sted paa Røsnæs, nemlig ved Undersøgelse af, om der paa et eller andet Tidspunkt kan konstateres nye, og som hollandske kendte, Navne i Befolkningen. Om dette er Tilfældet, skal nu undersøges; men først skal til Sammenligning med de danske Navne anføres en Række hollandske Mandsnavne, som i 1500-Aarene og forøvrigt op gennem Tiderne, var almindelige saavel paa Amager efter Bosættelsen som i Holland.

L. Bobé nævner i en af sine Afhandlinger i »Holland. Danmark« af saadanne Navne: Crilles, Wibrandt, Willum, Dirk, Eisbrandt, Zibrandt, Corneliss, Teunis [Tønnes], Gerrit [Gert] og Rejr. Og disse kan suppleres med følgende fra Amagerbosættelsen: Adrian, Curt, Jan, Lorentz og Pitter.²⁾

Navnene er Fornavne, og Adrians Søn, Dirk, og Datter, Griet, fik som Efternavn Adrianszoon og Adriansdochter, begge Navne forenklet til Adrians. Tilsvarende fik paa samme Tid det danske Barn som Efternavn Faderens Fornavn med tilføjjet -søn eller -sen respektive -datter.

— — —

Fra et saa tidligt Tidspunkt som 1598 haves i Kalundborg Lehns Jordebog en fuldstændig Fortegnelse over Navnene paa samtlige Gaardmænd, Husmænd og Haandværkere i de to Sogne paa Røsnæs, dog med Undtagelse af den ene af de 14 Byer, Nyrup, som ejedes af Vor Frue Kirke i Kalundborg, og den Del (5 Gaarde) af Svenstrup By, som tilhørte Raklev Kirke.

Jordebogen indeholder for de to Sogne tilsammen 11- Navne, 65 fra Raklev og 46 fra Røsnæs Sogn.

Fornavnene er (med nutidig Stavemaade) 15 Peder, 13 Lars,

9 Jens, 9 Oluf, 9 Søren, 8 Niels, 8 Anders, 7 Jeppe, 7 Mads, 6 Jørgen, 6 Rasmus, 2 Jesper, 2 Mikkel, 2 Christian, 2 Thomas, 2 Moritz, 1 Hans, 1 Poul, 1 Henrik, 1 Abraham — i alt 111.

Navnene er de paa Sjælland, særlig paa Landet, almindeligt brugte paa den Tid — som oftest Afledninger af Bibel- og Helgennavne. Efternavnene, Larsen, Sørensen, Nielsen o. s. v. svarer hertil og har alle Endelsen -søn eller -sen.

Det eneste Navn, som maaske kunde synes paafaldende, er Morits, der imidlertid er et schweizisk Helgennavn, som omkring Aar 1600 vandt stor Udbredelse i Bondebefolkningen i Danmark.³⁾

Ogsaa Jordebøgerne for samme Omraade som Jordebogen fra 1598, men gældende for Aarene henholdsvis 1635 og 1651 er gennemgaaet, uden at der er fundet hollandske Navne.

I Frederik III's Matrikel 1664 haves ligeledes en Fortegnelse over Navnene i de to Sogne; men her er alle Navne paa Gaardmænd, Husmænd og Haandværkere, i alt 146, med, ogsaa de fra Nyrup og Svenstrup. Kvinder, Børn og Tjenestefolk er ikke nævnt, heller ikke ovenfor; men deres Navne er i denne Forbindelse uden Betydning.

Fornavnene i Matriklen er følgende: 21 Peder, 18 Jens, 13 Oluf, 12 Lars (Laurids), 11 Niels, 10 Hans, 9 Rasmus, 9 Anders, 7 Søren, 7 Mads, 7 Jørgen, 6 Jeppe, 5 Mikkel, 3 Christen, 2 Knud, 1 Villads, 1 Clement, 1 Villum, 1 Poul, 1 Melchior, 1 Christoffer — i alt 146.

Blandt disse lægger man Mærke til Villum, »Mor Sigbrit« var jo en Willums(datter). Imidlertid anvendtes Villum og Villem ofte i danske Navne — ogsaa før Chr. II's Tid — afledt af Bisp Vilhelms Navn (Svend Estridsens Tid). Kr. Hald omtaler i »Vore Stednavne«, 1950, at Vilhelm i Dansk bliver til Villum, som forøvrigt allerede indgaar i et af de gamle Torpnavne, nemlig Willumstrup paa Fyn. (1365 Wiliumstorp).

Der er saaledes ingen Grund til at antage, at Villum Knudsen, som boede i Kongstrup, Røsnæs Sogn, i 1664, var Hollænder eller af hollandsk Afstamning. Og hans Navn var det eneste »tvivlsomme« blandt de 146.

Endelig er alle Navnene i de to Sogne i Chr. V's Matrikel fra 1688 (inkl. Nyrup og Svenstrup) gennemgaaet, uden at noget hollandsk Navn er fundet. Navnet Villum er nu forsvundet og lever end ikke videre i et Villumsen-Navn.

Heller ikke i de ældste Kirkebøger fra de to Sogne er der fundet Tegn paa hollandsk Bosættelse. Kirkebøgerne er for Raklev paa-begyndt 1709, for Røsnæs Kirke 1652. Villum og Villumsen dukker enkelte Gange op, men sjældent. Alle Navne paa Døde i de to Sogne er gennemgaaet op til Aar 1755.

Nøje undersøgt, men ligeledes med negativt Resultat, er endvidere Jordebøgerne 1724 for det »Calundborgske Gods« (begge Sogne, dog uden Nyrup, men med hele Svenstrup) og Folketællingen 1787. Sidstnævnte omfatter alle Personer, mandlige og kvindelige, ogsaa Børn og Tjenestefolk — i Raklev Sogn 859, i Røsnæs Sogn 403 Personer.

— — —

Af Navneundersøgelserne vedrører de fra Jordebogen af 1598 Mænd, som maa være født i 1570'erne eller før. Afstanden i Tid herfra og til Chr. II's Regeringstid er altsaa ca. 55 Aar eller mindre, og paa saa kort Tid kunde de særprægede hollandske Navne ikke være sporløst forsvundet, hvis de overhovedet havde været i Brug paa Røsnæs, Navnene vilde være blevet nedarvet gennem adskillige Slægtled.

Og Undersøgelserne vedrørende Tiden efter 1598 synes at udelukke, at der er sket en Bosættelse senere — i 1600- og 1700-Aarene. Derudover bekræfter Navnene fra Matriklen 1664, at den lille Del (Nyrup og 5 Gaarde i Svenstrup) af Raklev Sogn, som ikke omfattes af de ældste Jordebøger, ikke i Henseende til Navne adskiller sig fra den øvrige, langt overvejende, Del af Røsnæs.

Efter det saaledes foreliggende — ingen historiske Efterretninger om hollandsk Bosættelse og intet Spor af hollandske Navne trods gunstige Undersøgelsesmuligheder — kan Begrebet »Hollænderne paa Røsnæs« og den stedlige Tradition derom kun betragtes som en Myte. Og Traditionen maa utvivlsomt være Kilden til de i Indledningen gengivne offentliggjorte Oplysninger om hollandsk Afstamning.

Men hvorfra stammer Myten, den stedlige Overlevering? — Ja, derom kan kun gisnes — dog ikke uden visse Holdepunkter.

Tænkeligt er det, at Myten kan have Forbindelse med Røsnæsdragterne. Disse Dragter var med god Grund Røsnæsbefolkningens Stolthed. De var Genstand for andre Egenes Beundring, og de var vel, maaske sammen med Fanødragterne, de eneste, der i Righoldighed kunde sammenlignes med Hollænderdragterne paa Amager.

Den Tanke ligger da nær, at der paa selve Egnen eller uden for denne kan være opstaaet Formodning om en Forbindelse mellem Røsnæsdragterne og Amagerdragterne. Maaske saaledes, at de smukke Folkedragter i den dengang afsides liggende Egn maatte være fremkommet paa Grundlag af de endnu smukkere Dragter paa Amager.

Og derfra til Muligheden af Amager- eller Saltholmhollændere som Tilflyttere til Røsnæs er der næppe større Spring, end en Myte kan præstere.

— — —

Mere nærliggende er dog nok den Mulighed, at Myten kan være opstaaet i Forbindelse med Hollænderi-Begrebet.

Hollænderiet var i ældre Tid — her i Landet helt fra 1600-Aarene — den Afdeling af større Gaarde, som væsentligst omfattede Mejerivirksomheden, altsaa Mælke-, Smør- og Osteproduktionen, og Navnet skyldes naturligvis den oprindelige Foregangsvirksomhed paa dette Felt i Holland.

Almindeligvis blev Hollænderiet bortforpagtet til en Specialist »Hollænderen«, som han kaldtes, uanset at han — maaske bortset fra den første Tid — sædvanligt var Holstener eller Dansker.

I Raklev Kirkebog finder vi saaledes: 1712: »14. Maj Hollænderens Claus Jensøns Hustru paa Urø begravet, gammel 35 Aar 3 Mdr.«.

Begravelsen fandt Sted i Raklev, idet Urø eller rettere Stedet, hvor denne i 1600-Aarene nedlagte Landsby havde ligget, hørte til Raklev Kirkes Omraade. Urø laa, hvor nu Lerchenfeldt ligger, og tilhørte Kalundborg Slots Ladegaard.

Videre findes i samme Kirkebog: 1713: »d. 31. Oktober blev Deris Høy Greflig Exellentzis Hr. Charl. von Ahlefeldts Hollænder Signn [Seigneur] Claus Jensøn og Mette Nissensdaatter Schön trolovede paa Ure, hvor Forlovere vare disse undertegnede Danne-Mænd« — — —

Og endelig:

1713: »Dom. 22 p. Trinit. bleve copulerede Deris Høy Greflig Exellentzis Grev Charl. von Ahlefeldts Forpagter paa Ure Claus Jensøn og Mette Nissensdaatter Schøen«. — — —

I 1860 blev den unge Otto F. C. A. Lawaetz, f. i Holsten 1829, Mejeriforpagter paa Kalundborg Slots Ladegaard og overtog dermed Virksomheden som »Hollænder« paa Gaarden, selv om denne Stillingsbetegnelse vel ikke mere var i Brug. Et halvt Aar senere overtog han Forpagtningen af hele Godset, og i 1887 købte han dette, efter at han allerede i 1866 havde erhvervet den til Godset hørende Refsnæsgaarden, hvor han boede til sin Død i 1914.

Paa Røsnæs gjorde han sin usædvanlige og overalt i Landet højt værdsatte Indsats som Foregangsmand paa Mejeribrugets og paa Landbrugets Omraade i det Hele taget. En særlig betydningsfuld Indsats gjorde han gennem den Uddannelse, unge Elever fik inden for hans omfattende Virksomhed.

At Lawaetz og hans Arbejde har været et stadigt og yndet Samtaleemne paa Røsnæs, ogsaa i hans første Tid der, kan der ikke være Tvivl om. Og i denne første Tid levede der mange, som huskede »Hollænder«-Betegnelsen for den Virksomhed, han indledte sin Livsbane med. De har vel talt om den nye »Hollænder« og om de »Hollændere«, der tidligere havde været paa Stedet. En eller anden bragte saa en Bemærkning om »Hollændere« paa Røsnæs videre uden at kende Ordets overførte Betydning; han og andre opfattede det som Nationalitetsbetegnelse, og Myten var skabt.

Endelig kan Saltholm være kommet ind i Billedet derved, at det jo i sidste Halvdel af 1800-Aarene var velkendt, at Holmen i stor Udstrækning blev benyttet om Sommeren til Græsning for Kvæg fra Amager. Ej heller var det ukendt, at der havde boet Hollændere paa Saltholm; men at disse var flyttet andetsteds hen.

LITTERATUR

- Chr. Nicolaisen: Amagers Historie, 1907.
Gunnar Olsen: Afhandl. i Holland. Danmark, 1945.
Louis Bobé: Afhandl. i Holland. Danmark, 1945.
I. S. Møller: Folkedragter i Nordvestsjælland, 1926.
Trap: Danmark, 4. og 5. Udg.
Axelsen Drejer: Mejeribrugets Historie (1925—33).
Erich Pontoppidan: Den danske Atlas, 1764.
H. Lawaetz: 1829 Otto Lawaetz 1929.
-

- 1) C. C. Clausen og I. I. Nielsen: Danmarks Land (Frem, Øerne) Sp. 11, o. 1903.
2) P. Skautrup: Det danske Sprogs Historie, Bd. II, 1947.
3) Gunnar Knudsen og Marius Christensen: Danmarks gamle Personnavne, 1941—48.

KGL. KAPELMUSIKUS
KRISTIAN SANDBY

(Lærer ved Det Kgl. danske Musikkonservatorium)

Ved CHR. OLSEN, TORPELEV

Kr. Sandbys Oldefader paa fædrene Side, *Rasmus Jensen*, med Tilnavnet »Den gale«, ejede Fjordgaard, Nord for Svinninge. Han stammede fra den lille Fiskerby, Havnsø, ved Sejerøbugten. Der blev den Gang drevet meget Smugleri i Farvandene deromkring, og det fortaltes, at Slægten i Havnsø drev Smugleri, som man i de Tider mere ansaa for et lønnende Bierhverv end for at være uærligt, og der fortaltes mange gode og spændende Historier om Smuglervirksomheden. Intet Under at Rasmus Jensen havde lært sine fire store Sønner baade at bryde og svømme — vel sagtens for paakommende Tilfældes Skyld.

En af Slægten, »Lange Hendrik«, blev under Fjendtlighederne fra de engelske Krigsskibe, der særlig huserede i disse Farvande, skudt midt over af en Kanonkugle. Fra ham kom Navnet Hendrik ind i Familien (Hendrik Sandby, Henrik Jensen, Nordgaard, Hendrik Pedersen, Olstrup og i Hendrik i Gommestrup). Rasmus Jensens Søn, *Per Rasmussen*¹⁾, var Væver. Han blev gift med Gaardejer Jens Rasmussens Datter, Kathrine²⁾. I de første Aar af deres Ægteskab boede de i et lille Hus i Svinninge By, hvor P. R. drev sit Haandværk som Væver; men det varede ikke længe, førend de overtog Kathrines Fødegaard, »Bøgebjerg«, og derefter lagde P. R. Væveriet paa Hylden.

Et af deres Børn, *Niels Frederik Pedersen*, var Kr. Sandbys Fader [f. 10.-9. 1836, † 1.-12. 1896]. Engang Per Rasmussens var i Gommestrup for at se til Per Rasmussens Broder, Hendrik, havde de taget den lille Niels Frederik med. Da de om Aftenen skulle

hjem, var Drengen faldet i søvn. Udenfor var det koldt, og da man ikke nænnede at vække ham, blev han der Natten over. Og saa blev han der med det samme som Plejesøn.

Hendrik, der ikke selv havde Børn, var en god og gæstfri Mand, der græd af Glæde, naar der kom Fremmede. Hos ham fik Niels Frederik det godt. Da Drengen skulle til at gaa i Skole, blev han sendt til Holbæk for at faa bedre Undervisning, han kom til at bo hos en Lærer Hansen, der bl. a. underviste ham i Violoncel.

Efter Konfirmationen begyndte Niels Frederik at deltage i alle Landbrugsarbejder paa Gaarden, men han fik dog ogsaa Tid til at spille, ja endog til at tage paa »Studierejse« til Senge-løse, hvor han paa fjorten Dage lærte at »blæse«. Foruden at arbejde ved Landbruget var »Nis Frederik« (som han kaldtes) ogsaa med at spille til Bøndergilder, og ved et saadant lærte han sin senere Svoger, Jens Olsen, Torpelund, at kende. Han blev Sønnen Kr. Sandbys første Violinlærer.

Den 26. maj 1860 holdt Nis Frederik Bryllup med Lisbeth Hansdatter fra Sandby [f. 20.-6. 1841 † 1.-7. 1920]. Det var et Bryllup, der længe stod Gny af, thi det blev holdt med Dans og Klang i 3 Dage og Nætter.

Efter Brylluppet flyttede de Nygifte ind paa Nabogaarden, der havde tilhørt Lisbeths Bedsteforældre og som hendes Fader havde drevet sammen med sin egen Gaard for at bevare den for Slægten. Stuehuset var meget hyggeligt. I Stuerne var der grønne Paneler med røde Striber, og langs Væggene stod der store jernbeslagne Kister. Nis Frederik byggede et nyt Stuehus; efter Datidens Smag meget flot og smukt. Gaarden laa i den øverste Ende af Byen. — Den »nederste« laa lidt lavere og ned imod Lammefjorden.

Nis Frederik købte senere Nabogaarden og, efter at Lammefjorden var dæmmet ind, 10 Tdr. L. af denne. Det var jo slet ikke saa lille en Bedrift at magte.

Haven, der var anlagt af den meget dygtige Gartner Hansen, Holbæk, var usædvanlig smuk, og for Børnene var den en ren Eventyrhave. Paa Stuehusets Sydside, der vendte ud imod Haven,

var der blaa Vindruer. Langs Havens Udkant stod en Række Kirsebær- og Moreltræer. Et Sted var der en Nøddehæk, bag hvilken stod Træer med rødgyldne Blommer, Svedskeblommer og bitte smaa røde Blommer. Der var alle Slags Æbler, Kaveler, Løgæbler, Gravenstener, et stort Kejserindepæretræ, Ribs, Solbær og alle Slags Stikkelsbær. I Havens Midte var der et stort lukket Guldregnslysthus, der havde Indgang fra alle fire Sider. Op til Haven stødte Humlehaven, og høje Asketræer indrammede Gaard og Have.

Nis Frederik var en høj, slank og smuk Mand, god og stille. Han talte ikke ret meget, Sorger og Bekymringer beholdt han for sig selv.

Lisbeth, der var lille, havde i sin Ungdom været meget smuk. Hun var mere øm over for Børnene end Faderen.

I dette lykkelige Ægteskab fødtes 11 Børn, hvoraf kun 8 blev voksne. Nr. 3 var *Christian*, der blev født den 21. Novbr. 1868 og i Daaben fik Navnet Niels Kristian Pedersen⁹⁾.

Forældrene var gode og kærlige over for Børnene, for hvem de fuldstændig ofrede sig, ikke mindst da de blev større og skulde i Vej. De var meget gæstfri, alt for meget. Der var Fremmede næsten hver Dag, og kom der ikke andre, kom Lisbeths Forældre, Søsteren Johanne og hendes egen lille Datter, Kathrine, der blev opdraget hos Morforældrene, hvis Gaard hun senere fik.

Fra »Strædet« ved Haven førte en Sti langs med nogle høje Popler og en Jasminhæk til Morfaderens Gaard, blot Børnene løb over Toften (Taawden), var de derovre.

Da Kristian var lille, var han slem til at »stikke af«, i hvilken Anledning Forældrene lod alle Gaardens Porte og Døre spærre. En Dag opdagede han, at der ved Smøgen var en lille Aabning mellem den lukkede Dør og Rendestenen. Der prøvede han at smutte under. Hovedet kom godt nok igennem, men heller ikke mere, det var umuligt at faa trukket Hovedet tilbage og der laa han saa i Sølen. Heldigvis kom Morfaderen i det samme, og da han til sin store Forundring saa »Nis Kristjans« Hoved stikke op af Rendestenen, for han hen og løftede Døren af Hængslerne, saa Drengen, der vrælede, kunde slippe løs.

Kristians største Lidenskab var at ride paa »Kæphest«. Disse blev lavet af lange Pilegrene, som han skar i de smukkeste Mønstre hos hans ældre, tro Veninde, Inger Margrete, hvis Fader, Jørgen Hansen, boede i den øverste Del af Byen. Hos hende tilbragte han mange lykkelige Timer af sine første Barndomsaar. Naar Hestene var i Orden, besteg han og Brødrene dem, og saa gik det afsted i vild Galop nedad Stien, der gik langs alle Bøndergaardernes Haver. De red lige ned til »Den nederste Per Nilen« og tilbage igen.

Kristians Moster, Johanne paa Torpelund, fortalte en Gang:

»Naar vi kom til Sandby, kunde det hænde, at alle Drengene med Kristian i Spidsen kom ridende paa lange Kæppe ind i Stuen. De var helt vilde, vrinskede, bed i Bidslerne og slog ud med Benene. Man skulde skam tage sig godt i Agt. De tøjrede Hestene ude i Haven og fodrede dem med Græs. Se, det var Drengeliv det! — Hvem rider paa en Pind nu?«

Før Kristian kom i Skole, legede han oftest alene. Byens andre Drenge var for dvaske og kunde ikke lege energisk nok til ham. Da han blev stor nok til at »lære at læse«, blev han sendt ned til *Marie Per Lorenz*, der boede i den nederste Ende af Byen. Hun lærte ham at »kende Bogstaver«. Efter endt Kursus kom han i Skole hos daværende Lærer, senere Folketingsmand, Fogtmann. Skolegangen forløb som alle andre Landbybørns.

Fogtmann var meget musikalsk. Han havde en Del Noder, spillede Violin og Bratch, og da der blev dannet en Sangkvartet, bestod denne af: Nis Frederik, Tenor I, Lærer Nielsen, Trønninge, Tenor II, Lærer Christiansen, Kundby, Bas I, og Fogtmann, Bas II.

Kr. Sandby som yngre.

Hvor var Christian dog glad, naar han fik Lov til at overvære Sangaftenerne eller de Aftener, hvor de øvede sig paa Dilettant-komedier, baade Faderen og Moderen agerede ofte med i deres yngre Dage.

Foruden disse fornøjelige Aftener var der jo Bryllups-, Barsel-, Tørve- og Ornegilderne. Det sidste blev holdt en Gang om Aaret hos den, der havde haft Byornen opstaldet. Inden Vedkommende afleverede Ornen til den næste Bonde, maatte han gøre Gilde for alle dem, der var med i Lauget. Indtraf disse Gilder om Sommeren, morede man sig med efter Gildesmeden at prøve Kræfter o. lign. i det fri.

Min Onkel, Nis Frederik, var meget stærk, men han talte aldrig om det. Ved disse Kraftprøver viste det sig, hvor stærk han var, og Kristian var meget stolt over, at han aldrig saa Faderen overvunden. Naar de kørte til Fasterens, eller til Torpelund, var der altid fulds Læs paa Vognen. To eller tre paa hvert Sæde og to eller tre Børn puttet ind under den bageste Agestol. Paa Hjemturen kunde det hælde, at Nis Frederik blev »tistet an« af fulde eller raa Personer, der vilde køre med, men Nis Frederik, der stolede paa sine store Kræfter, var aldrig bange, og han fik snart lukket Munden paa dem.

Ved Gilderne var det de ældres Morskab i Pavserne mellem »Thevandsknægtene« at se Drengene brydes. Kristian tjente ofte Penge paa det. — Disse Brydekampe var jo Tradition i Familien fra Smuglertiden i Havnsø.

Indtraf Gilderne om Vinteren, blev der spillet Kort.

Forældrenes Omgangskreds bestod af Bedsteforældrene i Sandby og paa Bøgebjerg, Ungkarl Lars Hansen, som alle holdt saa meget af, Lærer Føgtmann, Byens Folk, Faster Karen Marie⁴) og Faster Kristine paa Nordgaarden — i det sidstnævnte, ualmindelig smukke og gæstfri Hjem, havde Kristian mange glade Timer med Fætteren Henrik og Kusinerne. I Drengaaarene legede de, da de blev ældre, spillede de l'Hombre med Jens Jensen. I Ynglingealderen kom Kristian og hans Brødre om Sommeren ud til Farbroderen, Rasmus Petersen, i Eskebjerg og til Familien paa Torpelund.

Kristian var en stor og kraftig Kleppert af sin Alder, og han maatte fra sit 10—12 Aar »høre hid«. Om Morgenen maatte han hjælpe til med at strigle Heste og muge Stalden. Efter Skolen deltog han i forskellige Landbrugsarbejder som harve, tromle og pløje. Det sidste var hans Stolthed, han kunde nemlig *pløje lige*. Han lærte at *slaa Græs* og meje med le, men ved disse to farlige Arbejder, maatte han altid »gue for sej sæel« — som Ordren lød paa. Han »vovtede« Svin og Kvæg. Hvor kunde det være dejligt, naar Solen skinnede, Lærkerne sang og Køerne udædte lagde sig i det grønne Græs og tyggede Drøv. Ja saa var det ingen Sag at vogte. Men det kunde jo ogsaa hænde, at Køerne »bissede«, og saa maatte han ordentlig »flintre« af efter dem, inden de kunde naa at »gaa paa Skade«. Indtraf det med daarligt Vejr, Blæst og Regn, ja, saa gik han og skuttede sig, eller ogsaa han krøb i Skruk for Vejret, og da var det rart at kunde hive Moderens Madpakke frem og faa sig en Humpel Fedtebrød belagt med hendes dejlige hjemmelavede Spegepølse.

Han hentede Tørv paa Rørmosen. Maatte »bre Møg paa«, lægge i Tærskemaskinen. Saa sæd med Haanden paa god gammel dags Maner med Sækken over Skulderen. Er det ikke mærkeligt, at det at slagte Kalve var en af hans Specialiteter. Det Aar, den sidste Mergelgrav blev gravet ud, var det en bitterlig kold Vinter. Kristian maatte køre Mergelkassen fra Graven og ud paa Marken, hvor han »tippede den af«. Gaardens Kvinder ynkedes over ham, men Nis Frederik, der kendte hans gode Bonitet, tog intet Hensyn dertil, og han blev da heller ikke syg af det.

Engang var Kristian til Mølle med et Læs, der skulle formales. Paa den meget lille Vognbund var der knapt med Plads til at manøvrere med Sækkene, rejse dem op og sætte Kæden paa. Han maa have gjort det behændigt og godt, thi han hørte Svendens sige til Mølleren:

»Det er Pokkers saa godt Haandelag, den Dreng har«.

»Haandelag! Saa ved du ikke, hvem han er? Han er af Per Vævers Slægt«.

Det var Kristian meget stolt af.

En Dag skulde Forældrene have Fremmede. Kristian blev sendt

i »Brugsen« efter Varer. Paa Hjemvejen bar han alle Varerne i en Sæk paa Nakken. Da han gik forbi Smeden, raabte denne:

»Hør Kristian, her er en Københavnerdreng, tror du, at du kan dække ham?«.

Kristian satte Sækken fra sig og mønstrede Drengen. Han var ældre og større end ham. Efter endt Vurdering svarede han:

»Jo, men jeg skal først hjem med Varerne«. Og idet han tog Sækken paa Nakken, sagde han truende til Drengen: »Jeg skal straks være her«.

Da han havde været hjemme med Varerne, for han ned til Smedien, bankede »Københavnerdrengen« og reddede Byens Ære.

Kristians første Instrument var en hjemmelavet »Harmonika«. Han maa have været meget lille, siden han kunde finde Tilfredsstillelse ved det meget primitive »Instrument«. Harmonikaen bestod af en Træklods, hvorpaa han havde slaaet gule Tegnestifter. Naar han rigtig skulle spille og vilde være uforstyrret, »fri for Kritik«, gik han over i den forreste Stue i Bedstefaders Gaard. Om Formiddagen færdedes der ikke andre end Ane fra Gislinge, der tjente hos Bedstefaderen. Hun var Kristians gode Veninde gennem hele Livet.

Naar den lille Fyr havde sat sig til »Borgerleje« paa Bænken under Hylden med de gamle Kobberfade fra Oldefaders Tid, tog han Harmonikaen op paa Skødet. Den sagde ingen Ting, men Kristian knurrede og lod Fingrene løbe — det var for ham den dejligste Musik.

Uden at Kristian vidste det, havde Bedstefader i al Hemmelighed opdaget ham, og en skønne Dag, da den bekendte Harmonikaspiller *Jens Julius* kom paa Besøg, blev der anskaffet en rigtig Harmonika. Jens Julius blev der et Par Dage for at lære Kristian Kunsten, hvilket ogsaa lykkedes. Bedstefaderen bekostede Uddannelsen.

Aar efter fik Onkel, Nis Frederik, et taffelformet Klaver. Naar Pastor Ingerslevs fra Kundby kom paa Besøg, hændte det, at Nis Frederik og Frk. Mathilde Ingerslev spillede sammen, og naar Fader kom, havde han undertiden sin Violin med, og saa spillede

han og Frk. Mathilde ogsaa sammen. Engang, da de spillede, havde Kristian gemt sig under Klaveret, vel sagtens for at kunde nyde Musikken uforstyrret. Da de var færdige, opdagede Fader ham, og han sagde da til Nis Frederik, at han skulde lade Kristian lære at spille Violin. Da Drengens Harmonikatalent var uomtvisteligt, endte det med, at Forældrene gav deres Minde til, at han maatte tage ud paa Torpelund og lære at spille Violin hos Fader.

Søndag den 19. December 1880 kom Onkel Nis Frederik kørende med Kristian til Torpelund. Fader, der elskede Musik og Jagt, begyndte ifølge hans Dagbogsoptegnelser allerede Dagen efter at undervise den tolvaarige Kristian i begge Fagene.

Fader havde en Art Jægerkatekismus, og ifølge den viste han altid, hvor Vildtet var, vidste hvor og naar det søgte Æde, drak, sov o. s. v. Kristian maatte højtidelig love ikke at røbe alt det, Fader nu vilde lære ham. Kristian lovede, men da det kom til Stykket, vilde Fader alligevel ikke ud med Sproget. Kristian var dog næsten altid med paa Jagt og allerede 3die Dagen efter, at han var kommet, skød han en Skovdue. Naar Fader og Kristian var færdige med Violintimerne og anden Gerning, gik de paa Jagt. Snart var det paa Sælhundejagt paa Stolt, snart paa Høns-, Hare- og Rævejagt. Men Kristian var her jo først og fremmest for at lære at spille. Naar Fader havde givet ham noget for, stod han nok saa strunk i sit Matrostøj og øvede sig ved Pulten i den gamle Gaards Dagligstue. Men aldrig saa snart var Fader gaet ud, førend Kristian, som Moder siger, tossede sig paa Violinen. Fik han gennem Vinduet øje paa Fader, øvede han sig atter paa at stryge lige og spille efter Noderne.

Den 11. Januar 1881 kom Onkel og hentede Kristian. Resultatet af de første Timer paa Torpelund var, at Kristian kunde spille forskellige Fædrelandsmelodier efter Noder. En Dag efter Hjemkomsten trak han sin Moder ud i Køkkenet og spillede med Fynd og Klem »Holmens faste Stok«. Han var meget, meget stolt over denne Præstation, som Moderen lønnede med et Stykke Spegepølsemad, der ikke maatte omtales til de andre Søkende.

Familierne i Sandby og paa Torpelund kom meget sammen, saa der var jo nem Lejlighed for Kristian at komme til og fra

Undervisningen. I Reglen blev han 8—14 Dage paa Torpelund. Undertiden maatte han dog gaa den 2½ Mil lange Vej fra Sandby hertil. En Gang var han gaaet træet. Det var da han kom med »Lugemaskinen«, der var forspændt med et gammelt solidt Øg. Paa Ryggen havde han den røde Kalveskindsrandsel, hvori den nye Violin til 40 kr., som Fader havde skaffet, laa indpakket. Den lille Fyr var dødtræt af at traske saa langt bag efter det Monstrum af en Maskine — han maatte ovenikøbet op over de høje Bakker ved »Romperup«. Denne Lugemaskine var en ny Opfindelse, som Landmændene ventede sig meget af. Den var paa to høje Hjul, og naar den kørtes ind i Sæden, klippede den Hovederne af Tidsler og Agerkaal. Det blev Kristians Arbejde at køre med den her. Imidlertid maa den ikke have svaret til Forventningerne, thi kort Tid efter kørte Fader baade den og Kristian til Sandby.

Den Gang levedes der, i Modsætning til nu, et meget rigt musikalsk Liv paa Egnen. Damerne paa alle de større Gaarde kunde spille Klaver og spille godt, og naar Fader og mine Søstre var paa Besøg paa Ubberupgaarden, Aldersro, Løjtvedgaarden, Viskingegaarden, Bregningegaarden, Arnakke o. s. v., fulgte Kristian med, og det har sikkert bidraget til at udvikle hans musikalske Sans og Smag, at han i saa ung en Alder hørte Sonater og lignende.

Engang var der i to Dage Dilettantkomedie paa Herregaarden Vognserup. Der opførtes »Fastelavnsløjer« og »Abekatten«. Nis Frederik var en af Dilettanterne, og da Fader og min Søster Christiane skulde spille Sangene, kørte Familien fra Torpelund derover. Kristian, der netop var her, kørte med.

Dilettantkomedien opførtes i den store Stue. Pludselig kom Nis Frederik ind paa Scenen. Da Kristian saa Faderen, stod han stiv og stum og stirrede med sine store blaa Øjne i den største Beundring paa ham, medens han sang sine smægtende Kærligheds-sange. Resten af Aftenen var han saa underlig verdensfjern.

Kristian kom i et Par Aar paa Torpelund og fik Undervisning. Fader var ikke i Tvivl om, at han havde Evner, og at han burde gaa Musikvejen.

Da Kristians Forældre var i Tvivl om, hvorvidt han havde Evner nok til at naa et virkeligt Maal, rejste Fader den 17. December 1882, ind til København, dels for at høre Verndakvartetten, dels for at tale med sin gode Ven, Prof. Chr. Petersen, om Kristians Uddannelse. Resultatet blev, at Chr. Petersen kom ud paa Torpelund, og Kristian og Forældrene kom kørende fra Sandby. Efter at Chr. Petersen havde set paa Kristians Haandbygning og hørt ham spille Etude Nr. 4, blev det bestemt, at han efter Konfirmationen skulde rejse ind til København en Gang om Ugen og faa Timer hos Chr. Petersen. Terningerne var kastede.

Efter at Kristian den 1. April 1883 var blevet konfirmeret, begyndte han at rejse til København. For at naa første Tog, maatte han tidligt op om Morgenen, kørte som Regel selv de to Mil til Holbæk. Fra København kom han enten med Godstoget eller, hvis Chr. Petersen ikke kunde give Timer før senere paa Dagen, med sidste Tog om Aftenen. Ofte havde han Fødestoffer med hjem fra Holbæk, hvor Hestene var staldet ind i Købmandsgaarden. Tante Lisbeth var ikke glad over, at hendes Dreng alene skulde køre den lange Vej med de to Heste, det var jo mørkt om Morgenen, naar han tog hjemmefra. Disse Rejser foregik i ca. tre Aar.

I Sandby var de nu begyndt paa Sammenspil. Kristian spillede Duetter for Violin og Violoncel med Faderen. Undertiden spillede de Trio med Fogtmann, og med Frk. Mathilde Ingerslev spillede Kristian Webers og Mozarts Sonater. Familien Ingerslev var saa meget for Kristians Familie, kom dem altid saa venlig og gæstfri imøde. Frk. Mathilde læste Engelsk og Tysk med Kristian og Broderen Frederik.

I det Tidsrum lærte Kristian sin senere Ven, Kgl. Kapelmusikus *Julius Borup* at kende. Han var Søn af Præsten i Skamstrup, var ogsaa Elev af Chr. Petersen, og han kom et Par Gange i Besøg i Sandby. Samtidig lærte han sin anden Ven, Kgl. Kapelmusikus Frederik Marke at kende, han gik den samme Skærsild med Rejsen igennem som Kristian. Bekendtskabet med Marke førte til »Haydns Kvartetter«. Saavidt jeg ved, spillede de første Gang hos Markes Forældre. Gaardejer Chr. Nyrup, Sognets første Spiller og Musikdirigent ved festlige Lejligheder, spillede selvfølge-

lig 1. Violin. Hos Nyrups lærte Kristian den begavede Violinist *Ludvig Harms*, Tølløse, at kende — den første Gang, han hørte ham spille, spillede han *Prümes »Melancholie«*. Det gjorde et dybt Indtryk paa alle de tilstedeværende. Hans lidt sære, tungsindige Væsen gjorde sikkert en Del til, at han ikke naaede det Maal, han havde sat sig. Ludvig Harms var ikke uden Kompositionstalent. Han har skrevet flere Soloting for Violin og nogle Orkesterstykker.

Medens Kristian fik Violinundervisning hos Chr. Petersen, underviste Ludvig Harms ham i Klaver og Teori.

Da Kristian i 1883 var sytten Aar, konkurrerede han paa Bratsch til Bratschistpladsen i *Det kgl. Kapel*. Han spillede Ernst: Elegi. Det gik saamænd meget pænt, og han opnaaede det, Chr. Petersen ønskede, at blive fordelagtig bekendt. Samme Aar aflagde han Prøve paa *Det kgl. Musikkonservatorium* i Bredgade. Bestyrelsen bestod af Gade, Hartmann og Paulli. Til Prøven spillede Kristian først Allegro af Kreützers Violinkoncert i D-Mol og paa Klaver en Sonate af Kuhlau. Da hans Stemme var prøvet, sagde Gade:

»Ja, han spiller jo flinkt Violin, og saa har han Tenor«.

Samme Dag prøvede ogsaa Kristians senere Ven, nuværende Koncertmester Schiørring. Han kom fra Als, hvor han havde været ved Landvæsenet. Schiørring spillede en Etude af Kreützer, og paa den fik han hel Friplads. Kristian fik halv. Da Resultatet forelaa, sagde Schiørring til ham: »Ja, du burde have haft hel og jeg halv Friplads«. — Denne Udtalelse karakteriserer Schiørrings ærlige og beskedne Karakter.

Nu fik Kristian Professor Tofte til Lærer. Han var Elev af Spohr og Joachim og var en fortræffelig Lærer. De fleste af hans Elever opnaaede næsten alle at faa »en god højre Arm«, som man siger. Venstre Haands Teknik interesserede ham ikke saa meget. I det hele taget er venstre Haands Befaling først kommet rigtig frem efter at Sercik har udgivet sine fortræffelige Øvelser.

Nu til Dags har næsten alle unge Violinister en udmærket venstre Haands Teknik, noget der i Toftes Tid kun kom de faa udvalgte til Del (Hilmer, Svendsen og Schiørring).

I Klaver fik Kristian Langgaard til Lærer og i Teori Bondesen. Første Gang, han spillede i Orkester, var under Kapelmester Johan Svendsen i Aaret 1886. Borup og Kristian spillede ved samme Pult. Ved Prøven gik Kapelmesteren rundt og hørte hver enkelt. Turen kom til dem, første Gang gik det skidt, anden Gang godt. Koncerten var den 8. Maj. Dermed begyndte hans Orkestervirksomhed. Den 19. Maj spillede han til Koncert i Tivoli, hvor han brændte en Accord af i en Generalpause i Slutningen af »Don Juan«:

»Saa for S...«, raabte Dirigenten, Balduin Dahl.

Den 13. Januar 1887 spillede han første Gang i Kammermusikforeningen. Han spillede Bratsch i Mozarts Kvartet i G-Dur og i Gades Kvintet, hans Medspillere var: Ludvig Holm, Axel Gade, Hanneman og Holbæk-Hansen. Senere kom han til at spille meget sammen med d'Herrer i stedet for Hannemann, der trak sig tilbage.

Imidlertid passede Kristian stadig sine Timer paa Konservatoriet. Til hans første Eksamen sagde Gade, da han havde spillet Violin:

»Uden Tvivl meget gode Anlæg«.

Paa Klaver spillede han en Sonate af St. Heller og Andante con nesto, Etude af Hartmann. Da han var færdig, sagde Hartmann, at han var et sangbart Talent. Gade afbrød:

»Ja, han spiller meget smukt, og han spiller jo godt Violin, er dygtig i Teori, og saa har han Tenor, det er virkelig meget morsomt«.

Den 26. Juli 1886 solgte Onkel den gamle Gaard i Sandby, flyttede til København, hvor han købte Ejendommen Egegade Nr. 2. Familien tog Bopæl i Ejendommen, og Kristian fik saa sit Hjem der. Samtidig antog Familien Navnet Sandby.

Ved en anden Koncervatorieeksamen (1887) spillede Kr. Sandby Beethovens Klaversonate i C-Mol og Spohrs Violinkoncert Nr. 5: Recitativ og første Solo af første Allegro. Bagefter sagde Prof. Tofte til ham, at han havde gjort særlig Lykke med Spohr. Et Par Dage efter trak Prof. Gade ham ind i Bestyrelsesværelset og sagde, at han vilde saa gerne høre ham spille Spohrs Koncert igen, men det blev aldrig til noget.

Den 4. Februar 1888 hørte Kr. Sandby, der spillede med i Orkestret, Sarasate. Han spillede Max Bruchs G-Mol Koncert, Saint Saens Introduktion og Rondo Capriccio. Det var en stor kunstnerisk Nydelse for ham at høre den store Kunstner.

Den 18. Maj aabnedes den store nordiske Kunst- og Industriudstilling i København. Der blev i Kuppelhallen fremført en Cantate af Chr. Richardt med Musik af Lange-Müller. Der var 80 Mand i Orkestret og et Chor paa 400 Damer og Herrer.

Den 22. Maj begyndte Prøverne til den nordiske Musikfest i Concertpalæet i Bredgade. Kr. Sandby var forøvrigt med til at indvi Concertpalæet forinden, idet Holm, Gade, Holbæk-Hansen og Kr. Sandby spillede en Kvartet dernede for at Komitéen, Gade, Johan Svendsen m. fl. kunde bedømme Akustikken. De spillede Mendelsohns Es-Dur Kvartet.

I September var han en Ugestid Bratschist-Vikar i Det kgl. Theater.

Ved en sidste Eksamen paa Konservatoriet, spillede Kr. Sandby Gades Violinkoncert og paa Klaver Beethovens C-Mol Koncert, 1. Del. Det gik meget godt, hvad Spillet angik, men Prof. Gade havde den Dag en af sine lunefulde Dage, han afbrød baade Kristian og flere andre. Senere fik han Oprejsning, da Gade forlangte at høre Violinkoncerten igen.

Den 19. December 1888 sagde han Farvel til Konservatoriet. Gade udtalte, at han havde været meget flink, og lovede ham en anbefaling. Testamonium kunde han ikke faa, da han ikke havde gennemgaaet et fuldstændigt Kursus. Hans første Elev, Skibsreder Carl, fik han allerede, medens han boede hjemme i Sandby. I hele hans Konservatorietid havde han baade Violin- og Klaverelever.

I en af Kr. Sandbys gamle Notistbøger har han, i Anledning af, at han den 6. Februar 1889 første Gang spillede offentlig, noteret følgende:

»Jeg var ikke Spor bange, det gik ogsaa udmærket. Her er Recepten: Om Morgenen prøvede jeg, spiste Frokost og Middag som ellers, ikke meget Tobak, om Eftermiddagen 4 Stk. Smørrebrød og Hvidtøl før jeg gik til Koncertlocalet. 2 Glas Sherry lige inden jeg gik ind paa Tribunen, saa gaar det«.

Og det gik. — Sammen med Fru Emma Langgaard spillede »en ung, flink Violinist, Hr. Kr. Sandby, Gades 3die Violinsonate«, skrev Rob. Henriques i Politiken.

Af andre Bladudtalelser om hans første Koncert skal anføres Nationaltidendes: »... samme heldige Betingelser prægede Fru Langgaards Udførelse af Gades ny Sonate for Violin og Klaver, hvor hun i en ung debuterende Violinspiller, Hr. Sandby, havde en jævnbyrdig Comparse, hvis korrekte Spil, musikalske Foredrag og smukke Tone, gjorde et meget fordelagtigt Indtryk«.

Morgenbladet skrev: »... I Gades sidste Violinsonate viste en ung Violinist sig som et særdeles lovende Kunstneremne«.

Lørdag den 24. August 1889 blev Kr. Sandby udnævnt til Bratschist i Det kgl. Kapel. Ved Konkurrencen spillede han Mendelsohns Violinkoncert, Andante og Finale, og paa Bratsch Wie-temp's Elegi. Paa Violinpladserne ansattes Holger Møller (den senere Stamhusbesidder paa Østrupgaard) og Carl Nielsen. Kr. Sandby var kun 20 Aar, da han kom i Kapellet. Det siger sig selv, at det glædede hans Forældre meget. Han begyndte nu for Alvor at deltage i Koncertlivet.

Den 12. December samme Aar spillede Holger Møller, Rüdinger, Kr. Sandby og Frieda Schytte Mendelsohns Es-Dur Kvartet i Casinos store Sal. Frieda Schytte sprang en Takt over i Szersoen, de andre sprang ned saa det endte godt.

Ludvig Holm, Holger Møller, Holbæk-Hansen og Kr. Sandby spillede umaadelig meget Kammermusik i forskellige Foreninger. Den 5. April 1890 spillede han første Gang sammen med den berømte Neruda-Kvartet. Det var Brahms Sextet i G-Dur. Den udførtes af Anton Svendsen, Holger Møller, Chr. Petersen, Neruda, Fritz Bendix og Kr. Sandby. Det var en stor Oplevelse for ham. I de følgende Aar spillede han meget Kammermusik sammen med Borup, Schjørring og Marke og nuværende Ingeniør Weinecke, i hvis Hjem de nød uendelig megen Gæstfrihed — de samledes ofte efter Operaen til Kammermusik.

I Maj 1891 maatte Kr. Sandby trække i »Kongens Klæder«. Han blev Marinesoldat. I Skoletiden »laa« han ude paa Vagtskibet »Sjælland«, hvor de havde alle Slags March- og Fægte-

øvelser. Soldaterne skulde ogsaa lære at klatre op i Masterne. Forinden Øvelsen begyndte sagde Officererne, at hvis der var nogen, der led af Svimmelhed, skulde vedkommende bare melde sig. Kr. Sandby maalte Mastens Højde — og meldte sig. Der blev gjort kort Proces. En, to, tre, et Reb om Livet, en Mand foran, to bagved, og saa blev han bugseret op i Mastetoppen, hvor han blev surret fast og fik Lov at sidde et Kvarters Tid. Senere blev han Signalthornblæser og var som saadan med til, sammen med Skansevagten, at blæse en gruopvækkende Salut for Kejser Alexander den Tredie af Rusland. Tiltrods for al Flid lærte han aldrig at blæse ordentlig paa de tunge Signalthorn. Læberne sad altid i ét Saar.

Den 5. September blev han »hjempermitteret«.

En Dag i Februar 1892 kom Kapelmester Johan Svendsen hen til Kr. Sandby og sagde, at hvis han havde Lyst til en Violinplads i Kapellet, skulde han bare sige det til ham, saa skulle han nok faa den, saa snart den blev ledig. Det vilde han selvfølgelig gerne. Svendsen holdt Ord. I Kr. Sandbys Dagbog for 25. Aug. 1892 har han noteret:

»Det er afgjort idag. Jeg skal nu være Violinist i Det kgl. Theater. Hvor er jeg dog glad«.

Den 31. Aug. fik Fini Henriques den Bratschistplads, der var blevet ledig ved Kr. Sandbys Overførelse til Violinerne, og Holbæk-Hansen fik den ledige Cellistplads.

I Marts 1892 fik Kr. Sandby et alvorligt Nerveslag, der blev skæbnesvangert for ham, idet hans højre Arm til Dels blev lammet. Han har aldrig rigtig forvundet det siden, og det bevirkede, at hans fremtidige offentlige Optræden i høj Grad blev hæmmet. Solistisk Koncertvirksomhed maatte til hans store Sorg omtrent helt indstilles. Hvad dette betød for en fireogtyveaarig Kunstner, der efter svære Kampe endelig havde naaet Maalet, behøver ikke nærmere at uddybes.

I Februar 1894 dannede Borup, Schiørring, Marke og Kr. Sandby en saakaldt »Solistforening«. De kom sammen i Hjemmene og spillede for hinanden.

Den 4. juni 1897 rejste Kr. Sandby sammen med Neruda Kvar-tetten til Stockholm. Der skulde være Kunst- og Industriudstil-ling.

Ved Musikfesten, der holdtes i den Anledning, skulde foruden Nerudakvartetten ogsaa Cæcilieforeningens Madrigalkor under Rung medvirke. Endvidere opførtes Svendsens Kvintet, Gades Korværk Balders Død, Johan Svendsens Symfonie, vistnok B-Dur, Anton Svendsen og Frk. Stockmarr spillede Gades D-Mol Sonate.

Ved Souperen i det kongelige Slot fik Kr. Sandby baade Kong Oscar og Kronprinsen at se, da de passerede gennem Salene. Om Aftenen kom en Komponist og Sanglærer fra København hen til Kr. Sandby, som han ikke kendte, bukkede dybt og sagde:

»Maa jeg takke Deres kgl. Højhed for Indbydelsen til i aften — jeg har jo den Ære at tale med Kronprinsens ældste Søn«.

»Nej, det ved Gud De ikke har«, svarede Kr. Sandby, hvorpaa de tog hinanden under Armen og gik tilbords.

1897—98 var Kr. Sandby paa Studieophold i Berlin. Han spil-lede hos den fortræffelige Kunstner, Professor Halir og over-værede »Violinkongen«, Professor Josef Joachims Timer paa Høj-skolen. I April 1898 kom han til Paris, hvor han traf kgl. Kam-mermusikus Peder Møller og Forfatteren Hans fra Torpelund.

Et Par Aar efter var han atter i Paris, denne Gang paa Studie-besøg hos Professor Bertheliér. Efter sammen med Peder Møller og Otto Hjorth (der studerede Violinbyggeri) at have hørt megen god Musik og grundigt set den smukke By og alle dens Museer, rejste han til Rom, Neapel, Florens og Venedig. Sammen med Maleren Clement gjorde han Udflugt til Cirista d'Antino, Zahrt-manns og flere andre danske Maleres Studiested — — —.

I Juli 1923 tog Kr. Sandby sin Afsked fra *Det kgl. Teater*, i en Menneskealder var han Lærer med Det kgl. Danske Musikkon-servatorium, hvor han har uddannet de fleste af de Kunstnere, der nu har Navn — i November 1928 udnævntes han til R. af Dbg.

NOTER

- 1) f. 3.-6. 1807 † 1880.
- 2) f. 2.-6. 1807 † 5.-8. 1902. Hendes Broder sagde ofte: »Vi er sku' da af en fribaaren Slægt«. Dermed forholdt det sig vist saaledes: Oberst Christian Sylvest havde med en meget smuk Kvinde, vistnok Gaardejer Dedenroths Datter i Løve, en Søn, Rasmus Christiansen. R. C. var ikke stavnsbundet, saa han kunde rejse, hvorhen han vilde. Han blev Hestehandler, tjente sig rig og bosatte sig i Akselholm eller Holmstrup. Han havde fire Sønner, rene Kæmpekarle, ingen under 70 tm. En af disse var Gaardejer Jens Rasmussen paa Bøgebjerg ved Svinninge, hvis Datter, Kathrine, altsaa blev gift med Kr. S'. Farfader. Det er denne Oberst Sylvest, der sigtes til med det »Fribaarne«.
- 3) Hans Søkende er: K a t h r i n e, g. m. afd. Landbrugsminister Kr. Petersen, Sandby. H e n r i e t t e (død), g. m. fhv. Lærer Sørensen, Bregninge. H e n d r i k, Ingeniør, g. og bosat i Tyskland. F r e d e r i k, Læge i Sdr. Jærnløse. H a n s, Grosserer i København. A n n a, Pianistinde, g. m. Osvald Hendriksen, Kbhvn. H e r m a n, Violoncellist og Komponist, København.
- 4) Chr. Olsen: Fra Nordsjælland, S. 39.

FRIVILLIGE MENIGHEDSRAAD I HOLBÆK AMT

Af F. ELLE JENSEN

Den 17. Dec. 1853 nedsatte Regeringen en Kommission, som i Overensstemmelse med Grundlovens Løfteparagraf (80) skulde fremkomme med Forslag til en Kirkeforfatning, og under Forhandlingerne herom kom man ogsaa ind paa Drøftelse af, hvilken Plads der burde indrømmes Lægfolket i denne.

Om Hovedspørgsmaalet¹ opnaaedes der ingen Enighed, derimod ønskede man fra alle Sider, at der i Sognene blev oprettet Menighedsraad, saavel til Støtte for det lokale Kirkeliv som for at være en Slags nederste Instans i Forfatningen, af hvad Art den saa blev.

Kultusministeren, A. S. Ørsted, vilde imidlertid ikke gaa med til dette, men da han ved sit Ministeriums Fald 1854 afløstes af C. C. Hall, kom Sagen i en anden Gænge, idet denne mente at kunde løse den rent administrativt ad Frivillighedens Vej uden at behøve at gaa til Rigsdagen².

Følgen blev, at han den 24. September 1856 gennem Biskopperne udsendte en Opfordring til Danmarks Præster om at søge oprettet frivillige Menighedsraad i deres Pastorater, hvor dette var muligt.

Det hedder i Cirkulæret³, at Hensigten med disse Raad er at vække og udvikle et kristeligt Liv i Folket og at skabe et meget væsentligt Led i Ordningen af Kirkens Forfatning, ligesom de paa een Gang skulde være Menighedernes Repræsentanter over for Præsterne og disses Hjælpere i det daglige.

Det henstilles iøvrigt til Gejstligheden selv indbyrdes, f. Ex. ved Konventerne, at de drøfter, hvorledes Sagen bedst kan gribes an, og hvordan Valgene bør foregaa, om ved alle Husfædre eller muligt første Gang ved Præsten alene, Biskoppen skal approbere

Udfaldet. Ej heller gives der bestemte Regler for Raadenes Virksomhed, men der peges paa, at de kan deltage i Præsternes Sjælesorg og andet kirkeligt Arbejde, saaledes i Udøvelse af Kirketugt ved at paamine og advare Ubodfærdige, og være medbestemmende i eventuel Udelukkelse fra Nadveren, ja endog af Kirkens Samfund, idet det dog betones, at noget saadant ikke maa anses for borgerligt vanærende.

Ligeledes maa de have Ret til at afgive Erklæringer og Betænkninger om kirkelige Anliggender og at fremkomme med Forslag, f. Ex. om Indførelse af ny Salmebog, ændret Gudstjenestetid, Efteraarskonfirmation o. l., maaske kan de ogsaa komme til at bestyre et frit kirkeligt Fattigvæsen.

Paa en Maade er disse Menighedsraad egentlig ikke noget nyt, idet de historisk slutter sig til den gamle, her næsten overalt uddøde Medhjælperinstitution⁴.

Men da vi er inde i en Vækkelsestid med en Genoplivelse af det kirkelige Liv, er der grund til at haabe, at de vil faa Betydning for dette.

Cirkulæret fik for saa vidt en venlig Modtagelse i den danske Gejstlighed, som de fleste Præster billigede de i det fremsatte Betragtninger, og selv om de nok kunde indse, at der var Vanskeligheder at overvinde, og at det vilde tage sin Tid, inden Menighedsraadene lærte at forstaa, hvad der krævedes af dem, var der dog mange, som ivrigt søgte at føre det ud i Livet, men paa den anden side var der heller ikke faa, der stod tvivlende over for om dette nu lod sig gøre, da Befolkningen efter deres Opfattelse baade manglede den Modenhed og den kirkelige Interesse, det forudsatte, og som derfor mente, det bedste var ikke at foretage sig noget. Det skulde vise sig, at det var dem, der saa klarest.

I Landets Bispearkiver henligger der et ret fyldigt, hidtil ubenyttet Stof til Belysning af den Modtagelse, Cirkulæret fik i Stifterne, hovedsagelig de Indberetninger, Præsterne indsendte derom, saa det i det store og hele paa Grundlag af dem er muligt at danne sig et Billede af, hvad der skete. Fra de Pastorater, hvor Præsterne intet foretog sig, fordi de fandt det urigtigt at arbejde for Sagen, eller fordi Folk utvetydigt havde tilkendegivet deres

Uvilje mod den, indsendes der dog som oftest ingen Efterretninger, hvad enten de nu privat har underrettet deres Foresatte om Stillingen i Sognene eller — hvad jo ogsaa var rigtigt — blot opfattet Cirkulæret som en Henstilling, ikke som en Ordre. I det følgende skal der søges givet en Oversigt over Forholdene i Holbæk Amt⁵.

Biskop Martensen hørte til dem, der ikke troede paa Menighedsraadene, fordi han savnede den store Opvækkelse, der maatte betinge deres Betydning, han havde mest Lyst til at lade Sagen »gaa sin egen ujævne Gang«, og han indskrænkede sig derfor til at fremsende Cirkulæret til sine Præster uden anbefalende Kommentarer⁶.

Provst Beck i Udby maa dog vist ikke have forstaaet dette, men ment, at hans Foresatte billigede dets Indhold, da det ellers er ubegribeligt, at han, der var Bureaukrat af reneste Vand, kunde tage sig saa kraftigt af Sagen, at der blev oprettet Menighedsraad i saa godt som alle Pastorater i Arts og Løve Herreder, et Resultat, der ikke opnaaedes i noget andet sjællandsk Provsti. Det var ham, der i Sogneforstanderskabet kunde svare et Medlem, der vovede at have en anden Mening end Provsten: »Hvad er det for noget forbandet Sludder, du kommer med? Hold du bare din Kæft«,⁷ og man tør nok være vis paa, at han ud fra et saadant Syn paa den jævne Befolknings Evne til at tale med om sine egne Sager skulde have sig meget frabedt, at Lægmand fik noget at sige med Hensyn til de kirkelige Anliggender i *hans* Sogn — men han har vel ment, at han kunde holde dem Stangen. Man kan derfor ogsaa gaa ud fra, at det var hans Søn og Kapellan, Vilhelm Beck, der tog sig af Sagen i Udby.

Her blev der i Foraaret 1857 indbudt til et Møde i Skolen, efter at der i Forvejen var blevet talt med nogle af de mest oplyste og kirkeligt vaagne Folk i Sognet om, hvad Cirkulæret tilsigtede, der kom mange til Stede, og alle enedes med Præsten om at vilde have et Menighedsraad oprettet til Støtte for ham i hans Arbejde for Guds Riges Udbredelse og det kristne Livs Bevarelse.

Man vilde have Beck til at udpege Medlemmerne, men han ønskede helt frie Valg, da de ikke skulde være afhængige af ham, men hans Medhjælpere.

Resultatet blev, at man samledes om en Fællesliste, tre Gaardmænd, to Husmænd, en Indsiddler og en Væver, som siden, Paa-skedag, officielt valgtes i Kirken med 90—100 Stemmer.

Beck var vel tilfreds med Udfaldet, de paagældende var flittige Kirkegængere og interesserede i kirkeligt Arbejde, han agtede at samles med dem 4 Gange om Aaret til Overvejelse af, hvordan Raadet bedst kunde arbejde for det, der tjente til det kirkelige Livs Fremme. Nogen egentlig Plan for det Virksomhed kunde der dog ikke foreløbig udfærdiges (Indberetning 3/6 1857).

I Store og Lille Fuglede mødte man, skriver Pastor Schiøtte (d. 31/3 1857), Tanken om Menighedsraad »med Glæde«, og man overlod til ham selv at vælge Medlemmerne. Han udtog da ti Familiefædre, deraf fem Gaardmænd, der betragtedes som valgt, da ingen efter Bekendtgørelse fra Prædikestolen gjorde Indsigelse mod dem.

De skulde normalt samles hvert Fjerdingsaar og virke for en Styrkelse af Sogdenes kirkelige og sædelige Liv. Efter tre Aars Forløb kunde Raadet supplere sig selv, om nogen ønskede at udtræde.

Fra Svallerup indberettede Pastor Holst (d. 2/6 1857), at der efter et velbesøgt Møde med 100 Deltagere var blevet afholdt Valg Pinsedag efter Gudstjenesten, ved hvilken han havde prædiket om at tage Apostelvalget til Forbillede. Han havde bragt seks Gaardmænd i Forslag, men Menigheden godtog kun de fem og erstattede Nr. 6 med en anden — forøvrigt med Rette, siger Præsten.

Ogsaa her var Maalet at virke for alt, som kunde gavne Sognets kirkelige Liv, og man skulde mødes 4 Gange aarlig til Forhandling. Der synes heller ikke at have været Vanskeligheder, hverken i Raklev, Aarby eller Rørby. Førstnævnte Sted udtog Pastor Poulsen med Folks Billigelse selv fire Gaardmænd og to Husmænd til Menighedsraadet, hvorved Sagen ansaas for afgjort, idet der ikke ventedes nogen Indsigelse, og i Aarby fik ligeledes Pastor Jensen ved et velbesøgt Møde Lov til selv at foretage Valget, der gjaldt for 6 Aar, dog at Halvdelen afgik efter 3 og erstattedes af andre, der udpegedes af Menighedsraadet. Foreløbig bestod det

af tre Gaardmænd, en Hjulmand, en Skovfoged og en Godsinspektør (Beck, Lerchenborg). Om dets Arbejdsprogram kunde Præsten ikke sige noget bestemt, men han kunde tænke sig at benytte dets Hjælp til atter at faa de hensygnede Katekisationer genoptaget (Indberetning 27/5 og 20/5 1857).

I Rørby blev der holdt Møde i Skolen Palmesøndag, og da Pastor Røgind ved det havde forklaret Cirkulærets Indhold, gav de 50—60 fremmødte enstemmigt Udtryk for deres Tilslutning til dets Tanker og valgte derefter de af Præsten foreslaaede Mænd + en Gaardmand og en Husmand fra hver af Sognets tre Byer ind i Menighedsraadet, tre af dem var Medlemmer af Fattiggassens Bestyrelse. (Indberetning 24/5 1857).

Ogsaa i Kalundborg var der mange til Stede, da Pastor Jacobsen gjorde Rede for, at det var Mening at skabe en Institution, der baade kunde repræsentere Menigheden og hjælpe Præsten i hans Sjælesørgergerning, og Stemningen var saa god, at man skred til Valg den følgende Søndag.

Jacobsen prædikede først over Mt. 28.6 og spurgte derefter fra Prædikestolen, om man mente, der var Trang til Oprettelse af et Menighedsraad. Hertil blev der svaret Ja, og Præsten nævnedes da Navnene paa 20 Mænd med Opfordring til af dem at vælge 10. Dette foregik skriftligt paa udleverede Stemmesedler, som kunde tages med hjem, men skulde afleveres inden Fredag (St. Bededag).

Resultatet blev: En Havnefoged, en Proprietær (Barner, Lade-gaarden), en Snedker, en Smed, en Købmand, en Sømand, en Farver, en Læge, en Kammerraad og Kirkeværgen. (Indberetning 3/6 1857).

Derimod gik det ikke saa glat i Røsnæs, hvor Pastor Schougaard ved Samtaler med »sine« Gaardmænd og ved andre Lejligheder kom paa det rene med, at man her stillede sig om end just ikke vrangvilligt, saa dog passivt til Cirkulæret, saa det vilde blive vanskeligt for ham at finde det rette Medarbejdere. Alligevel vilde han prøve at løse Opgaven, naar han havde forberedt sin Menighed mere, saa der ved frie Valg kunde dannes et Raad, der skulde fungere i 5 Aar til Støtte for ham i hans aandelige Arbejde, bl. a. ved efter Aftale med ham at paatale ukristeligt Liv

i Sognet. (Indberetning 31/5 1857). Af en Optegnelse af Biskoppen ses det, at Præsten har faaet sin Plan ført ud i Livet.

Helt anderledes var den Stilling, Pastor Rønne i Tømmerup, der ligesom vist nok Jacobsen i Kalundborg, stod den gudelige Forsamlingsbevægelse nær, indtog. Et Menighedsraad kunde nok, skriver han d. 25/5 1857, udrette meget godt, naar det fandt Støtte i Sognet, men her vilde det blive vanskeligt at faa et oprettet, thi selv om Folk i det gode var venligt sindet mod Kirken, var de samtidig saa konservative, at det havde knebet at faa den nye Roskilde Konvents Salmebog indført, og i det hele var de angst for alt nyt, som de havde Tilbøjelighed til under eet at kalde »Mormonisme«. En Gaardmand, der sluttede sig til de vakte, var Genstand for almindelig Uvilje. Alligevel havde han efter baade privat og fra Prædikestolen at have forklaret, hvad det drejede sig om, indkaldt til et Møde og foreslaaet Valg afholdt, men ganske vist saadan, at han selv udtog Halvdelen af dem, der skulde vælges.

Det blev imidlertid forkastet, og man ønskede i det Hele taget slet ikke noget Menighedsraad, da det vist nok vilde blive en Slags kirkeligt Politi. Om Rønne har været skuffet over Udfaldet, er vist tvivlsomt, men i sin Indberetning peger han paa, hvilke Vanskeligheder en Præst har at kæmpe imod, naar han hverken vil paaliste sin Menighed denne nye Institution, men aabent udtaler sig over den, eller i Ligegyldighed for, hvem der vælges overlader dette til det verdslige Flertals Afgørelse.

Disse Ord blev imidlertid meget unaadigt optaget af Provst Beck, der i sin Følgeskrivelse til Biskoppen insinuerer, at Rønne kun vil have et Menighedsraad, naar han kan faa det efter sit eget Hoved, naturligtvis, fordi han er bange for Kontrol. Desuden har han efter en Lovtale over sig selv og den her paa Egnen saa kendte hellige Claus i Kaastrup, i Forening med hvem han gerne vil regere Sognet, revet ned paa sin »agtværdige og kirkelige Menighed« og slutter med »at kaste Snavs paa os andre Præster i Arts Herred, som om vi havde overlistet vore Menigheder i denne Sag« — hvorfor Provsten ærbødigt henstiller, at Rønne faar en Irettesættelse for sine upassende Udtaleler.

Fra Løve Herred meddelte Præsterne i Niløse, Tersløse, Ørslev, Havrebjerg, Helsinge, Reerslev og Finderup, d. 20/5 1857 under eet, at skønt de helst havde ønsket Sagen stillet i Bero, til Menighederne var blevet fortrolige med Tanken om de særlige Opgaver, der paahvilede dem, og ogsaa selv gerne vilde drøfte den indbyrdes, havde de nu, da Provsten havde forlangt Indberetning fra dem, besluttet at faa nogle ansete Mænd i Sognene til at tale om Tingene med deres Bysbørn. Menighedsraadene burde iøvrigt vælges paa 6 Aar og Medlemmerne ved en kort Højtidelighed indføres i deres Stilling, de skulde samles, naar det var paakrævet, og deres Opgave maatte være de i Cirkulæret angivne. Der høres ikke videre om, hvad der skete i de paagældende Pastorater, men det ses, at Biskoppen har approberet Menighedsraad i Sognene.

Pastor Lind i Sæby (senere Biskop i Aalborg) kunde derimod allerede den 13/ 12 1856 meddele, at han nu havde holdt et »tilstrækkeligt indvarslet« Møde med nogle af de mest »oplyste og anseligste« af sine Sognes Familiefædre, deriblandt to Herremænd, otte andre uden for Bondestanden og Halvdelen af Sogneforstanderskabets Medlemmer, ialt ca. 40, hvilket var mere, end der ellers kom til Stede ved de kommunale Valg. Man enedes om, at der skulde være fri Afstemning, og valgte saa tre Gaardmænd, to Boelsmænd, en Lærer og en Godsejer (fra Selschausdal) paa 6 Aar, dog saadan, at fire udskiftedes med andre, naar tre Aar var gaaet.

Lind ansaa den trufne Ordning for god og erklærede gerne at vilde samarbejde med dem og høre paa deres Raad, naar de, normalt 4 Gange aarligt, samledes, selv om det ikke var ham muligt endnu at lægge nogen fast Plan for deres Virksomhed.

Ogsaa Pastor Appeldorn i Gørlev blev enig med sine Sogne om Oprettelsen af et Menighedsraad paa 9 Medlemmer, tre Gaardmænd, to Bielsmænd og fire Husmænd (Indb. 12/5 1857), mens Kapellan Jørgensen, Gjerslev, der bestyrede Embedet for den gamle Pastor Gøtzsche den 5/5 1857 skrev, at han intet havde foretaget sig, da han ventede snart at forlade Egnen.

Mens der saaledes blev oprettet mange Menighedsraad i Arts-

Løve Herreder, er Billedet et helt andet, naar vi gaar over til Ods-Skipinge Herreders Provsti, for her skete det kun i 4½ Pastorater, Viskinde, Bregninge, Følleslev, Faarevejle samt i Rørvig Sogn. De to førstnævnte Steder afholdtes der Valg, i Følleslev og Faarevejle var det derimod henholdsvis Provst Magnussen og Provst Gade, der nærmest ordnede det hele, og da ogsaa begge med det samme vidste, hvad Medlemmernes Opgaver skulde være, dels nemlig ved Opmuntring, Formaning og eget Eksempel at virke for Deltagelse i Gudstjenesten samt overvaage det sædelige Liv i Menighederne (Magnussen), dels i Bestræbelsen for at fremme et kristeligt Levned at opfordre til Husandagt, hvorimod man ikke skulde støtte de gudelige Forsamlinger, der let førte til Sektvæsen (Gade).

I Nykøbing naaede Pastor Budde-Lund ikke længere end til at faa to kirkeligt sindede Haandværkere til at være sine private Medhjælpere, bl. a. ved Indførelse af Roskilde Konvents Salmebog, thi Forholdene i Købstæderne var, skrev han, vanskelige og krævede særlige personlige Egenskaber, Konduite og Verdenserfaring af dem, der skulde tage et kirkeligt Arbejde op.

Derimod lykkedes det for ham i Rørvig med Støtte af Sogneforstanderskabet at bevæge en Gaardmand og en Husmand til at være Mellemmænd mellem Præst og Menighed. De skulde iøvrigt agte paa, hvem der forsømte Kirke- og Altergang, og saa tale med dem om det, være opmærksomme paa Familiernes huslige Liv og vaage over de Unges Opførsel, eventuelt klage til Forældrene over dem, ligesom det forventedes, at de besøgte syge og værdigt trængende og bragte Bøger fra Præsten ud i Sognet.

Dette ufornuftige Program er sikkert ikke blevet ført ud i Livet, men Budde-Lund beretter dog, at de to Mænd tog deres Hverv alvorligt, saa de har jo nok prøvet at opfylde nogle af de Krav, han stillede til dem, sagtens Sygebesøg og Boguddeling.

Før videre foretoges, var en Del af Præsterne i Tudse-Merløse Herreds Provsti i December 1856 forsamlet med Provst Formann, Kundby, for at drøfte, hvordan man skulde stille sig til Cirkulæret. (Lignende forberedende Møder med Provsten har utvivlsomt ogsaa været afholdt i de to allerede omtalte Provstier, selv

om der ikke kan oplyses noget om dem). De var enige i, at dets Hensigt var god, men da der paa disse Egne ikke fandtes noget aandeligt Livsrøre, vilde det blive svært at finde de kristeligt sindede Mænd, som egnede sig til at sidde i et Menighedsraad, hvortil kom, at man inden for Almuen trykkede sig ved at paa-tage sig et Hverv, der gav de paagældende Udseende af at ville hæve sig over deres Standsfæller, saa det blev nok vanskeligt at udrette noget. Og i alt Fald, mente Flertallet, burde Præsten første Gang, der var Valg, udtage Medlemmerne, ellers vilde der let gaa Politik i det.

Efter disse Retningslinier blev der da i den følgende Tid oprettet Menighedsraad i Kundby, Skamstrup og Ondløse med henholdsvis 4, 2 og 7 Medlemmer, der ifølge Provstens Mening skulde virke for et kristeligt Liv i Menighederne ved med Alvor, Kærlighed og Kraft, men dog »besindigen« at advare og paatale, hvor det gjordes fornødent.

I Soderup valgtes 7 paa ubestemt Tid, men hvert tredie Aar havde Menigheden Ret til at genvælge eller forkaste dem. Sognebaandsløserne kunde ikke være Medlemmer.

I Holbæk var der ingen Interesse for Menighedsraad, men i Merløse fik Pastor Galschiøt ved et Møde, hvortil han indbød sammen med Sogneforstanderskabet, Kirkeværgen og 6 kirkeligt sindede Mænd, en enstemmig Tilslutning til sit Forslag om at oprette et, og efter Opfordring udpegede han derefter selv fem Gaardmænd, en Møller og tre Husmænd til det — hvilket bifaldtes. Tre af dem var Sogneforstandere.

Kun fra Ods-Skipinge Herreders Provsti foreligger der et Par Aar senere Indberetning om det oprettede Raads Virksomhed, som Budde-Lund stadig betragter med stor Optimisme, ligesom Pastor Rask i Viskinde melder, at han har bedt Medlemmerne gribe ind over for Drik og Tvedragt i Sognene, han synes ogsaa, de selv er blevet flittigere til at gaa i Kirke. I Bregninge har de deltaget i Uddeling af Legater, orienteret Præsten om forskellige Forhold og gjort deres til, at der er blevet afholdt Fastegudstjenester og Katekisationer. Derimod hedder det fra Følleslev og Faarevejle, at Raadene ingen Betydning har haft, de er blevet modtaget med

Uvilje og mangler Autoritet, saa det er bedre for Præsten privat at støtte sig til enkelte (gode), og der er ingen Opgaver til dem (Magnussen).

Fra andre Provstier er der ingen Indberetninger i Bispearkivet, hvad imidlertid ikke er saa sært, thi de allerfleste af de paa Sjælland oprettede Menighedsraad fik kun en kort Levetid eller kom overhovedet slet ikke i Funktion.

1857 skriver Biskop Martensen til Ministeriet, at man jo ikke kan vente synderlig Frugt af dem endnu, Medlemmerne maa først af Præsterne oplyses om de kirkelige Forhold, hvilket ogsaa sker flere Steder, i nogle Sogne har de dog haft Indflydelse paa Salmebogsskifte, Kirkegang og uheldige Tilstande paa Egnen, men Udviklingen vil kun skride langsomt fremad.

Har Biskoppen haft et lille Haab om, at det Hallske Cirkulære maaske alligevel kunde føre til noget godt i det lange Løb, er han imidlertid blevet skuffet, som det ses af hans Visitatsoptegnelser fra de følgende Aar⁸, thi det er kun ganske faa Gange, han i dem nævner, at han paa sine Besøg i Pastoraterne har været i Forbindelse med de Menighedsraad, der her skulde findes, fra et enkelt Herred hedder det rent ud, at de ikke er kommet længere end til Papiret. Man maa heraf slutte — og det gælder ogsaa for Holbæk Amts Vedkommende — at hvor de kom i Arbejde, har de i Reglen ikke eksisteret mere end i en enkelt Valgperiode og er derefter døde Straadøden, fordi der ikke syntes nogen Grund til at opretholde dem (jævnf. Indberetningerne fra Følleslev og Faarevejle).

Naar der i det hele i Befolkningen var saa ringe Interesse for Menighedsraadene, havde det forskellige Aarsager. Nogle af dem er antydet i det foregaaende. Konservativ som Almuen var, saa den med Uvilje paa alt nyt og var derfor paa Forhaand utilbøjelig til at paatage sig hidtil ukendte Hverv, der muligt kunde bringe en i et skævt Forhold til de andre Bymænd ved at give Udseende af, at man var blevet en Slags kirkelig Tilsynsførende i Præstens Tjeneste, og det saa meget mere som det jo tilkom denne alene at overvaage Sognets Gudfrygtighed. Bøndernes kirkelige Sans var vel ingenlunde udslukket, men den var i Aarenes Løb blevet

meget svækket, fordi Myndighederne efterhaanden havde taget alt Ansvar fra dem og ikke levnet dem selv nogen Indflydelse. Den Præstevalgsret, de om end ikke ubeskaaret, havde haft i Tiden efter Reformationen, var gledet helt over til Kongen og Herremændene, hvoraf de sidste som Kirketiendejere nu alene tog sig af Kirkernes Vedligeholdelse, mens Gejstligheden forbeholdt sig Ret til at bestemme, hvad de skulde tro og gøre — alt sammen med det Resultat, at Menigmand til sidst vænnede sig til at mene, at saadan skulde det være, men samtidig rigtignok ogsaa tabte Interessen for sine sognekirkelige Forhold.

Naar der alligevel blev oprettet en Del Menighedsraad, skyldtes det Føjelighed mod Præsten og ikke nogen Forestilling om deres eventuelle Betydning, og man kan roligt gaa ud fra, at den Enstemmighed og Glæde, som der enkelte Gange tales om i Indberetningerne, mere afspejler en gejstlig Ønsketænkning end Befolkningens virkelige Syn paa Sagen.

Som Menighedsraadstanken gav sig Udslag, var den helt og holdent en Præstebevægelse, mens Lægfolkets Tilslutning var af passiv Art. Dette fremgaar klart af de indsendte Programmer, hvis Indhold tydeligt viser hen til gejstligt Forfatterskab og præges af Synspunkter, som var helt fremmede for den jævne Mand, ikke mindst Kravene om Deltagelse i Sjælesorg og Opsyn med de moralske Tilstande i Sognet, noget der som før antydet var i afgjort Modstrid med hans egen Opfattelse af de Ting — med mindre da han sluttede sig til den gudelige Vækkelse, hvor man stærkt betonedede Kirketugtens Nødvendighed. Men netop af den Grund blev der kun valgt meget faa Forsamlingsfolk ind i Raadene. Muligt kan de to Mænd, Pastor Budde-Lund fik ind i det tilsyneladende ret aktive Menighedsraad i Rørvig, have hørt til dem, deres Arbejdsgiver reddede det dog ikke fra Undergang, thi Biskoppen nævner det ikke ved sit Besøg i Nykøbing 1872.

Maaske har Budde-Lund heller ikke været den rette Mand til at lede det. Martensen kalder hans Prædiken tynd, med opbygget Sludder⁹.

En anden Grund til Menighedsraadenes hurtige Sammenbrud var, som Provst Magnussen skriver, at de manglede virkeligt Ar-

bejdsstof. Thi hvad skulle de egentlig samles om, naar de Enkelt-opgaver, Cirkulæret pegede paa, enten var løst eller henlagt, og der ikke kunne regnes med deres Deltagelse i Præstens Sjælesørgergerning? Et fast Skema for deres Arbejde eksisterede ikke, og der var ingen bestemte Hverv givet dem at varetage, lige saa lidt som de havde nogen lovlige Beføjelse til at vedtage noget som helst, deres sognekirkelige Forhold vedrørende, kun til at fremkomme med Henstillinger, som Myndighederne ikke behøvede at tage Hensyn til, saa det var ikke sært, at deres Møder til sidst maatte blive fuldstændig indholdsløse for til sidst helt at ebbe ud.

At det var Ministeriet selv, som ved ikke at vise den Institution, den vilde skabe, fornøden Tillid bidrog til denne Udvikling, gør ikke Sagen bedre.

I det hele kan man sige, at det Hallske Cirkulære var mere vel ment end vel gennemtænkt. Det var baade noget og ingenting. Paa den ene Side tillagde det de brede Lag en aandelig Modenhed og Udvikling, som de i Virkeligheden ikke var i Besiddelse af, og paa den anden turde den alligevel ikke give dem en reel Indflydelse paa deres sognekirkelige Anliggender, og Følgen af begge Fejltagelser blev, i Holbæk Amt som over hele Landet, at der intet kom ud af Sagen, men at alt vedblev at være, som det var i Forvejen. Først I. C. Christensens Menighedsraadslov af 1903 fik virkelig Betydning, men da var Tiden ogsaa blevet en anden, fordi der i Befolkningen nu baade var en langt større kirkelig Interesse end i 1856 og et udtalt Ønske om at være medbestemmende om, hvordan dens egne lokale Kirkeforhold skulde ordnes, og idet den tog Hensyn til begge Dele, kom den til at faa den Indflydelse paa Udviklingen af dansk Kirkeliv, som Halls umodne Cirkulære ikke var i Stand til at fremkalde.

NOTER OG HENVISNINGER

- 1) Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark, S. 31 off.
- 2) do. S. 361.
- 3) Gejstlige Love og Ekspeditioner vedrørende Kirke- og Skolevæsen, S. 259.
- 4) Medhjælperinstitutionen oprettedes 1629 af Christian IV, og Meningen med den var, at dens Medlemmer, paa Landet i hvert Sogn, i Byerne lidt flere, skulde bistaa Præsten, navnlig i Kirketugsager, oplyse ham om, hvad der muligt gik i Svang paa Egnen og være til Stede, naar han tilkaldte de paagældende for at formane og irettesætte dem. Skønt Institutionen kun fik meget ringe Betydning, da ingen skøttede om at anmelde sine Bysbørn, vedblev den dog at bestaa paa Papiret, enkelte Steder endog til langt ind i det 19. Aarhundrede (Kirkehist. Samlinger 6 - V - 444 ff).
- 5) Aktstykker i Sjællands Stifts Bispearkiv (Landsarkivet, København).
- 6) Glædemark, S. 363 og 585.
- 7) Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 5. Oplag, S. 10.
- 8) Ny kgl. Samlinger 3428, 4 (Kgl. Bibliotek), flere er temmelig sjusket skrevet.
- 9) Da det muligvis kan have sin Interesse, hidsættes efter Visitatsoptegnelserne Martensens Bemærkninger om nogle af de ovenfor nævnte Præsters Prædikener.

1856. Jacobsen, Kalundborg: Temmelig tynd Bodsprædiken, ensformig, Gentagelse. Vilh. Beck, Uby: Godt og opbyggeligt. Røgind: Rørby: Trivielt, materialistisk, uden Saft og Kraft, stygt Organ. Jensen, Aarby: Kristeligt og forstandigt, noget tyst. Poulsen, Raklev: Tomt og tyndt. Ud og ind. Holst, Svallerup: Indholdet kristeligt og ret godt, Foredraget forfærdeligt, bævende, dirrende, langtrukket. Rønne, Tømmerup: Kristeligt og alvorligt, men noget tørt, drævende og kedeligt.

1857. Garde, Faarevejle: Opbyggeligt og naturligt.

1861. Magnussen, Følleslev: Langt over det almindelige. Rask, Viskinde: Kristeligt og opbyggeligt, uden egentlig Tema, noget syngende og klynkende. Knudsen, Bregninge: Ingen egentlig Traad eller Dybde. Raabende, skrigende, utilladelig Hastighed med Teksten og Fadervor. —

Selv om Biskoppens Vurderinger maaske nok maa læses med et vist Forbehold, synes de alligevel paa den anden Side at vise, at adskillige af de paagældende Præster, næppe har egnet sig rigtigt til at lede et Menighedsraad.

OM KALUNDBORG KIRKE

Ved MOGENS BENCARD

I kraft af sin enestående stilling i arkitekturens historie, som et værk uden egentlige sidestykker, har Kalundborg kirkes mærkelige bygning fremkaldt mange tolkningsforsøg og givet anledning til litteratur, hvis indhold viser stærkt divergerende og direkte modstridende meninger. Den nærværende artikel skal redegøre for den vigtigste litteratur om emnet og søge at finde grundlaget for de forskellige teorier, for derigennem at kunne tage stilling til dem. De problemer, der har beskæftiget forskningen, kan opdeles i følgende fire hovedgrupper: 1: Kirkens alder. 2: Kirkens bygningshistorie. 3: Det fortifikatoriske problem, og 4: Kirkens forbilleder.¹

Inden vi går over til at behandle de enkelte problemer, vil en kort redegørelse for bygningens nuværende udseende være på sin plads. Det er en femtårnet centralkirke, opført af røde teglsten. Grundplanen består af et selvstændigt udformet, kvadratisk centralparti, hvorfra udgår fire smallere korsarme, der ender i oktogoner med de fem sider frie. I hovedtrækkene er planen formet som et ligearmet, »græsk« kors. Hele kirken er overhvalvet. Centralpartiet har et større, kvadratisk midthvælv på fire frie granit-søjler, omgivet af otte mindre hvælv. Korsarmene er dækkede af tøndehvælv, og oktogonerne af uregelmæssige grathvælv. Hvilende på midtpartiets søjler og hvælv er opført et slankt, kvadratisk midttårn, og for korsarmenes ender, delvis hvilende på disses tøndehvælv, rejser sig fire ottekantede tårne. Adgangen til det indre, som er vel oplyst takket være et meget stort antal vinduer, sker gennem portaler i øst, nord og vest.

I tidens løb har kirken undergået relativt små forandringer. Den senere Middelalder tilføjede et våbenhus foran østportalen, samt et sakristi i to etager ved korets nordmur, men nogen egentlig van-

siring overgik først kirken i 1827, da skibets søjler, takket være en letsindig udgravning i gulvet, skred, hvorved midttårnet styrtede sammen og knuste søjler og hvælv. I årene 1867—71 gennemgik den en omfattende restaurering under arkitekt V. Tvedes ledelse. Herunder genopførtes tårnet, våbenhuset fjernedes, tårnene fik deres krans af spidsgavle,² medens en del detaljer omarbejdedes i noget misforstået eller misvisende form. Sin nuværende skikkelse skylder kirken en genrestaurering, som blev gennemført i årene 1917—21 af arkitekt Andreas Clemmensen, med arkitekt Mogens Clemmensen som medarbejder. Som resultat af denne restaurerings bygningsundersøgelser udgav Mogens Clemmensen, i samarbejde med Vilhelm Lorenzen, en bog om kirken, hovedværket i litteraturen om denne bygning.³

Kirkens alder

Almindeligvis dateres kirken til slutningen af 1100-tallet. En tradition vil vide, at den er grundlagt 1171 af Esbern Snare, som borgkirke for dennes fæstning ved Kalundborg.

Historisk set er der intet, der berettiger dette, da ingen middelalderlige kilder udtaler sig om kirken. Af Saxos beretning kan ganske vist sluttes, at Esbern grundlagde borgen o. 1170, men det kan ikke umiddelbart anses for givet, at kirken har hørt til det oprindelige anlæg. Traditionen, der knytter Esberns navn til kirken, lader sig ikke forfølge længere tilbage end til 1589.⁴

Et hidtil upåagtet vidnesbyrd, som bør tages i betragtning, bestyrker, men bekræfter ikke endelig denne tradition. Det drejer sig om en indberetning, dateret 1690, til Peder Syv fra Provst Laurids Kok, der fra 1673 var præst i Refsnæs og fra 1684 provst i Ars herred. Heri skriver Kok følgende: »Kallundborg Kirke, som den er bygt af Esbern Snare 1171, saa er dend og af ham begavit med 1 Gaard i Bastrup, 2 gaarde i Kaastrup, 4 gaarde i Andax, 6 gaarde i Ubberup, 1 gaard i Fossinge, 1 Gaard i Klovby, 1 Gaard i Birkinge, 1 gaard i Mulderup. Dog er Brevene forkommen, da de Svenske sprengde slottet, saa nu har de intet andet at gaa efter, end Kirkebogen og Provstebogen«. ⁵ Kok har således ikke selv set de breve, han skriver om, da han først kom til stedet

fjorten år efter slottets ødelæggelse, men som provst for herredet må han have været tæt inde på livet af problemet; det har i ikke ringe grad været hans hovedpine, at man har manglet skøder til det omtalte gods.⁶

Ingen af de ovennævnte gårde vides at have været i »Hvidernes« besiddelse. De ligger alle i Holbæk amt, og alle i relativ nærhed af Kalundborg (femten i Ars hrd., en i Løve og en i Skippinge hrd.). To af gårdene — den i Forsinge og den i Klovby — ligger i Ubby sogn, hvor Esbern Snare i følge traditionen har haft en hovedgård, og har foretaget den tidlige ombygning af kirken. Skjalm Hvides nærmeste efterkommere har ejet endog meget gods i disse egne; f. eks. lå hovedparten af Absalons fædrenegods i Merløse og Skippinge herreder, og Esberns to svigersønner, Hr. Peder til Kalundborg og Hr. Anders til Tersløse, havde store godser i dette amt. Poul Nørlund, som har skrevet to artikler om »Hvidernes« godsbesiddelser, mener, at et kloster, placeret i dette amt, vilde have suget mindst lige så meget Hvidejord til sig, som Sorø gjorde det i sin egn, og det var ikke ringe mængder, der her var tale om.⁷ Således er der intet usandsynligt i, at det ovennævnte gods virkelig kan have tilhørt Esbern Snare.

Trods al usikkerhed er der mere hold i Laurids Koks oplysninger, end i nogen anden hidtil kendt kilde til kirkens historie.

Da overleveringen ikke kan bekræftes ad historisk vej, må kunsthistorien forsøge at datere den. De fleste forskere er nået til det resultat, at kirken tilhører 1100-tallets sidste årtier, og at overleveringens datering kan være rigtig. Kun arkitekten og kunsthistorikeren Vilhelm Wanscher har udtalt sig herimod. Af grunde, som vi senere skal komme ind på, vil han datere kirken til Valdemar Sejrs tid.

I bogen om Kalundborg kirke har Mogens Clemmensen givet en redegørelse for sine grundige undersøgelser af bygningen. Resultatet heraf er, at den i murteknik og i næsten alle arkitektoniske detaljer nøje knytter sig til den gruppe af romanske teglstenskirker, der kaldes den »sjællandske«. De ældste værker af denne gruppe, som har påvirket arkitekturen langt ud over Sjælland, er

de to klosterkirker i Ringsted og Sorø, der begge er grundlagte først i 1160'erne. Byggeskik, såvel som arkitektoniske detaljer har man, således som arkitekt Clemmensen har påvist det, hentet i Lombardiet.⁸

Kalundborg-kirkens murteknik viser hen til de ældre kirker af gruppen, snarere end til de yngre. Den er opført i fuld mur af et noget uregelmæssigt forbandt, hvor løberne dominerer, og hvor de enkelte sten, fortrinsvis på markante partier — hjørner, vinduessmige, etc. — er riffelhugne.

De arkitektoniske detaljer viser nært slægtskab med ovennævnte gruppes, og det er kun ganske få, som ikke kan genfindes her. I Ringsted, Sorø og Fjenneslev findes f. eks. kapitæler og baser ganske tilsvarende Kalundborgs. Kapitælfomerne på de fire frie søjler i skibet genfindes i de samtidige rundkirker, Bjernede og Torsager, som yderligere begge har et hvælvingssystem, der svarer til vor kirkes.⁹ Bjernede-kirkens bygherre var i følge en oprindelig indskriftsplade, Esberns fætter, Sune Ebbesen, der døde 1186. Vi behøver ikke her at nævne alle detaljer, men kan blot fastslå, at der er meget lidet, som ikke kan finde sin parallel i arkitekturen før og omkring år 1200.

Kirkens — i øvrigt sparsomme — malede dekorationer passer godt ind i billedet: oprindelig stod den rødkalket, afstreget med hvide »fuger«,¹⁰ medens buesmige i vinduer og døre, samt hvælvene var hvidkalkede, og enkelte steder fandtes en simpel, malet dekoration. Alt dette er romanske træk. I denne forbindelse fremdrager Mogens Clemmensen en ting af betydning for en datering. I et nordvindue i koret findes rester af en senromansk halvfresco, forestillende to engle. Denne er malet oven på den oprindelige bemaling, hvilket viser, at kirken op imod år 1250 — i senromansk tid — er blevet dekoreret påny. Desværre kan dog intet siges om længden af den tid, der er forløbet mellem de to bemalinger.

Alt i alt har Mogens Clemmensens bygningsarkæologiske undersøgelse fremdraget et rigt materiale, som ikke stiller sig hindrende i vejen for, at Esbern Snare kan være kirkens bygherre.

Dog har Vilhelm Wanscher flere steder modsat sig en så tidlig datering.¹¹ Det er forkert, hævder han, at datere efter de konser-

vative træk i bygningen.¹² Hermed hentyder han utvivlsomt til de arkitektoniske detaillier, og da håndværkerens bekendte konservatisme kan være en meget uberegnelig faktor, er en sådan tvivl fuldt berettiget. Wanscher anfægter ikke Kalundborgs sammenhæng med den »sjællandske« gruppe, men ved at karakterisere kirkens arkitektoniske detaillier som konservative, har han opnået et udgangspunkt for sin senere datering, og han giver en redegørelse for de træk, som efter hans mening ikke kan forekomme så tidligt.

Hovedargumentet for en sen datering er kirkens fulde overhvælving. Hvis Kalundborg var påbegyndt ved 1170, skriver Wanscher,¹³ ville den være et meget tidligt eksempel på en hvælvingskirke, og han anfører¹⁴ i forbindelse med Ringsted og Sorø, at ingen af disse hører til hvælvingskirkerne, fordi problemerne omkring en bygnings fulde overhvælving først begynder at beskæftige de danske arkitekter efter år 1200, hvorfor Kalundborg ikke kan anses for ældre end dette år. Dernæst skriver han om de yngste træk i kompositionen.¹⁵ Disse er den »mesterlige Klaring« af ottekanttårnenes forhold til korsarmene, og han sammenligner dette med løsningen af et noget tilsvarende problem i Frederik af Hohenstaufers lystslot, »Castel del Monte«, i Syditalien, der dateres til ca. 1240. Yderligere tilføjer han,¹⁶ uden dog at begrunde sin påstand nøjere, at kirkens sokkel er gotisk, og alt i alt når han til det resultat, at bygherren »snarest« var Valdemar Sejr.¹⁷

Intet af dette er dog antageligt. Bygherren kan ikke have været Valdemar Sejr, fordi det vides, at borgen var på »Hvidernes« hænder i det mindste til 1262, da Fru Ingeborg, Esberns datter, blev fordrevet af landet, samt at den først endelig blev kongehusets ejendom under Valdemar Atterdag.¹⁸ Dette betyder dog intet for selve dateringen, fordi bygherren kan have været det medlem af slægten, som ejede borgen under Valdemar Sejr, enten Fru Ingeborg eller hendes mand, Hr. Peder.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt Kalundborg som en hvælvingskirke kan dateres før 1200, gør Vilhelm Wanscher den fejl, umiddelbart at sammenligne kirker af basilica-typen med centraliserende bygninger. Ganske vist begynder basilicaens fulde overhvælving først at beskæftige arkitekterne efter år 1200, men

Fig. 1: Kalundborg Kirke, set fra øst. Foto: Nationalmuseet.

de to bygningstypers overhvelvningsproblemer løses ikke samtidig, og fra gammel tid hører hvælv og centralkirke — også i Norden — nøje sammen. Man kan fra 1100-tallet pege på rundkirkerne,

særlig de allerede nævnte kirker i Bjernede og Torsager, hvis hvælv, som vi har set, ligner Kalundborgs stærkt. Også kirken i St. Hedinge, som henføres til Valdemar den Stores tid, og som på otte frie søjler har båret et midttårn, har sikkert været fuldt overhvælvet.

Desuden har de sjællandske teglmestre ikke været ukendte med hvælvslagning, ogsaa over arealer, der er større end Kalundborgs midthvælv. Dette, der spænder over knapt 5 m, har paralleller f. eks. i Ringsteds oprindelige korsarmskapeller (ca. 5,5 m) og i denne kirkes sideskibe (på længden lidt over 5 m), samt i Sorøes sideskibe (ca. 4,5 m). Den skaanske kirke Gumløsa, om hvilken man ved, at den blev indviet i 1191, er fuldt overhvælvet (den er ingen centralkirke!) med oprindelige hvælv, der spænder over godt 5 m. Også til korsarmenes tøndehvælv kan man finde ældre paralleller i dansk arkitektur.¹⁹

Udtalelsen om »den mesterlige Klaring« af polygonernes og korsarmenes indbyrdes forhold, maa antagelig sigte til grundplanen. Opbygningen, hvor oktogontårnets tre indersider hviler direkte på korsarmens tøndehvælv, og hvor man savner en arkitektonisk forberedelse af tårnsidernes støtte, i form af vægpiller og hvælvforstærkning, kan til nød karakteriseres som teknisk forsvarelig, men under ingen forhold som mesterlig.²⁰ Planløsningen er til gengæld god: polygonen, der har fem frie sider, springer til begge sider af korsarmen noget frem i forhold til denne, hvorved ottekanten ligesom optager det rektangulære parti i sig, og naturligt afslutter det. En sådan elegant løsning er det vanskeligt at finde paralleller til, men Wanchers eksempel forekommer mig ganske uanvendeligt. I »Castel del Monte« skærer polygonen ind i det større bygningslegeme på en sådan måde, at den bevarer sin fulde selvstændighed, idet den fra grunden er opført hvilende på alle sine otte sider. Dette synes ikke at have megen lighed med Kalundborg kirke, og under alle forhold kan det ikke være udslagsgivende for dennes alder, da løsninger, der stærkt ligner »Castel del Monte«, også forekommer i ældre arkitektur.²¹

Hvad sluttelig soklens gotiske karakter angår, savnes i høj grad en begrundelse for denne stilbestemmelse. Soklen er sammensat af

tre led. Nederst den egentlige granitsokkel, der afsluttes af en svagt hulet skråkant, herover et glat murstensskifte, og øverst et profilbånd af granit, dannet af en skråkant over en rundstav. Intet stiltræk i denne sokkelprofil kan kaldes specielt gotisk. Anvendelsen af granit forekommer tilmed mere romansk end gotisk, og yderligere kan sokler med lignende profiler — udført udelukkende i brændte sten — påvises ved enkelte af Sydslesvigs teglstenskirker fra tiden o. år 1200.²²

Alt i alt må Wanschers grunde for en senere datering derfor betragtes som utilstrækkelige. Det er muligt, at kirken i Kalundborg er et konservativt bygningsværk, og som sådant yngre end almindeligt antaget, der findes blot intet holdbart grundlag for denne antagelse. Indtil videre må Mogens Clemmensens bygningsarkæologiske undersøgelser anses for det sikreste dateringsgrundlag, og der er for så vidt intet til hinder for, at kirken virkelig kan være grundlagt i 1171.

Kirkens bygningshistorie

Tre forskere har leveret hovedbidragene til diskussionen om dette emne. Mogens Clemmensen har beskæftiget sig med problemet om tårnenes oprindelig, middelalderarkæologen, arkitekt C. M. Smidt har fremsat den tanke, at kirken skulle være planlagt som dobbeltkapel, og endelig har Vilhelm Wanscher i delvis tilknytning til disse to forskere udviklet en selvstændig teori om bygningshistorien.

Mogens Clemmensens tårnteori er unægtelig den, der har størst interesse. For at den bedre kan forstås, må vi kort referere arbejdsgangen i opførelsen, således som arkitekten har udredt den.²³ Man er — som i øvrigt normalt — begyndt mod øst og har derefter opført korsarmene og midtpartiet, samt vestenden, men ladet fortandinger stå til nordre og søndre polygon. Omkring vestportalen påkalder et særligt forhold sig opmærksomheden. Denne har — ligesom nordportalen, et kraftigt fremspring. På sydsiden af portalen står bygningens sokkel og murværk, indtil en meter over sokkelhøjde ubrudt bag fremspringet, medens murværk og fremspring over denne linie, samt på portalens nordside er opført i ind-

byrdes forbandt.²⁴ Dette kunne tyde på, at fremspringet er blevet til under opførelsen. Omkring den nordre portal, som jo er påbegyndt senere, er det tilsvarende fremspring helt i forbandt med murene. Denne ændring ved vestportalen er den eneste, der kan spores i murværket i sokkelhøjde, og man kan således uden videre regne med, at grundplanen er oprindelig, og at intet af dens elementer er kommet til senere, som et bygherre- eller et bygmesterlune. Endelig har Clemmensen iagttaget, at tårnernes murværk fra en højde af 7—8 skifter under skibets og korsarmenes gesims ændrer karakter til gennemgående noget mindre sten af en lysere og gulligere farve. Dette tager han som bevis på en — »omend kun kort« — standsning i arbejdet.²⁵

På dette opbygger Mogens Clemmensen en teori om, at tårnene er sekundære tilføjelser. »Flere Forhold«, skriver han, »tyder paa, at man først under Arbejdet har besluttet at opføre de fire Korsarmstaarne. For det første fordrer Planens Korsform ikke med Nødvendighed Taarne for Enden af Korsarmene, selv om disse er polygonalt afsluttede; for det andet er Taarnene mærkeligt ukonstruktive, idet deres tre Sider ind mod Centralpartiet er opførte direkte oven paa Korsarmenes Tøndehvælvinger, efter at disse har været berappede paa Oversiden, og uden at der over dem er opført nogen Aflastningsbue, saaledes at næsten hele Vægten af hvert Taarns tre Sider hviler paa den kun een Sten tykke Hvælving, tilmed lige over Vinduerne i Korsarmenes Langsider, hvor Murene er svagest. Havde Taarnene fra først af været paatænkte, vilde man sikkert paa en eller anden Maade have sørget for indvendige Pilastre og Buer til at bære den Del af Taarnene, som gaar ind over Hvælvingerne og udøver et stærkt Pres paa dem. Endelig viser altsaa, som før nævnt, Murværket i Taarnene, at disse en Overgang kun har staaet i Højde med Skibets og Korsarmenes Mure, ligesom det mærkelige, før nævnte Forhold ved Vestportalen, som man først har tænkt sig uden Fremspring, kan forklares ved, at man først under Arbejdet har besluttet sig til at rejse Taarnene paa Korsarmene og derfor fandt det nødvendigt at ændre den halvt færdige Portal, saaledes at den fik Fremspring, der kunde tjene som Stræbepille. Naturligvis kan man ogsaa af

andre Grunde have faaet Lyst til at give Portalerne Fremspring. Motivet er benyttet f. Eks. til den næsten samtidige Portal paa nordre Korsarm paa Ringsted Kirke og er i det hele almindeligt paa samtlige italienske Kirker, der har været Forbilleder for vore romanske Teglstenskirker. Men det er næppe tilfældigt, at Portalen i søndre Korsarm, der maa være den først opførte af Kirkens Portaler, er uden noget Fremspring, og heller ikke af praktiske Grunde behøver det, fordi der ikke er noget Taarn over den.«²⁶

At portalfremspringene virkelig tjener som stræbepiller, bekræftedes i praksis, da det viste sig, at nordre portalbue ikke kunne bære trykket, efter at arkitekt Tvede ved sin restaurering kun havde opført fremspringene i halv tykkelse. Fra buen og opefter havde murværket slået en dyb revne, som — trods kraftig afstivning — yderligere forværredes, da man ved sidste restaurering fjernede granitkarmen.²⁷

Inden vi ser nærmere på Mogens Clemmensens argumenter, skal vi imidlertid kort gennemgå de to andre forskeres teorier.

Til indledning konstaterer C. M. Smidt,²⁸ at de fire frie granit-søjler i skibet hver er sammensat af to skafter, som begge foroven afsluttes af en vulst, hvorved der midt på hele søjlen fremkommer en skaftning. Han foretager derefter det tankeeksperiment at tage den øverste del af skaftet ud og forbinde kapitælet med den nedre. Herved skabes en søjle, hvis dimensioner ret nøje svarer til de søjler fra slutningen af 1100-tallet, der findes i Fjenneslev kirkes pulpitur og i koromgangen i Roskilde domkirke. Da disse reducerede søjlers højde således ikke synes tilfældig, drager C. M. Smidt heraf den slutning, at Kalundborg kirke er planlagt som et dobbeltkapel, i hvis underetage de lave søjler har skullet anvendes, men at planen er blevet ændret, hvorefter man har øget søjlerne med de søjleskafter, som var hugne til overetagen. Som støtte for teorien anføres yderligere: »Med denne Søjlehøjde (d.v.s. den reducerede) vilde Kirkens Vinduer komme til at sidde 1½ Meter for højt; men der er stor Sandsynlighed for, at de oprindeligt er projekteret lavere. Da nemlig Arkitekt Tvede i 1867—70 restaurerede Kirken, forlængede han Vinduerne netop 1½ meter nedefter med Billigelse

af »det særlige Syn« (i hvilket N. L. Høyen havde Sæde), og det havde han næppe faaet Lov til at gøre, hvis han ikke paa dette Sted havde fundet Spor af Vinduernes tidligere Fod (ved Arkitekt Clemmensens Restaurering 1917—21 blev de atter flyttet op, hvad der harmonerede bedre med det høje Kirkerum).«²⁹

Denne iagttagelse, samt Mogens Clemmensens, har Vilhelm Wanscher benyttet som grundlag for sin teori om bygningshistorien.³⁰ Ifølge denne skyldes kirkens nuværende udseende to byggeperioder. I første periode stod den med lavere tårne og et højt, tyk midthus, som rummede to bjælkeloftssale, fornedet kirke, foroven rådssal. De to rum var indbyrdes forbundne ved den af Mogens Clemmensen genåbnede vindeltrappe i skibets syd-øst hjørne. Midthuset var afdækket med et pyramidisk, blytækt tag. Ved en stor brand i 1314 (omtalt hos Petrus Olai) ødelagdes træværk og tag, hvorved det smeltede bly løb ned ad trappens sider.³¹ Herefter opførte man kirken i sin nuværende skikkelse: skibets tag sænkedes, trappen tilmuredes, og de gotisk-romanske flade hvælv indbyggedes i kirkerummet, hvor fire søjler bar hvælvene og det slanke firsidede tårn. Endelig førtes oktogontårnene op i deres nuværende højde.

Dette skulle give et nødtørftigt indtryk af de tre teorier, men lad det være sagt straks, at ingen af dem er helt overbevisende.

Til Mogens Clemmensens redegørelse for arbejdsgangen må føjes nogle iagttagelser. På tegningen af østportalen³² kan ses, at buestykket om portalen er ført ind på den skrå tårnside. Heraf må følge, at den søndre polygon er ført med op fra relativ ringe højde. Betydelig vigtigere er det dog, at den forskel i stenmateriale, som ses på tårnene, genfindes både på korsarme og midterparti, omend ikke med saa klart et skel. Man kan heraf slutte, at der har været tale om en arbejdsstandsning omfattende hele bygningen, og ikke kun tårnene. Hvad dette kan betyde, skal vi komme til nedenfor.

Herefter kan vi se nøjere på Clemmensens argumenter. Taget hver for sig er disse indicier for, at tårnene er senere tilføjelser, men det er galt at benytte dem alle på én gang. *Enten* bør

Mogens Clemmensen arbejde med den teori, at man har besluttet sig til tårnene, da man var i højde med vestportalen, hvorfor den forskel på stenene, som findes højere oppe, udelukkende skyldes en standsning i arbejdet. *Eller også* med den teori, at tårnene er rene sekundære tilføjelser, som er blevet opført efter, at bygningen i øvrigt stod færdig, således at fremspringene kun er en dekorativ detail, som man har besluttet sig til efter f. eks. et besøg i Ringsted.

I virkeligheden modarbejder de to ting hinanden ret kraftigt, og man kan med fuld ret hævde, at tårnenes sekundære karakter ikke er godtgjort af det anførte. Hvis man vil antage, at tårnene hører med til det oprindelige anlæg, kan de forskellige spor i murværket forklares uden vanskelighed. Den ændring i sidste øjeblik, der medfører portalfremspring, kan forklares som et ønske om yderligere at pryde bygningen, eller, hvilket synes mere rimeligt, den er udsprunget af en — berettiget — mistillid til portalbuernes bæreevne. Det ukonstruktive i tårnophbygningen kan forklares som murermesterens — berettigede — tiltro til korsarmshvælvenes styrke. I øvrigt er denne tårnophbygning, selv om den ikke følger de vanlige konstruktionsregler, knapt så slet gennemtænkt, som det ser ud til. Over hvert af hvælvenes toppunkter findes i tårnmurene en dør, der danner forbindelse mellem tag- og tårnrum, men som samtidig leder vægten ud til siderne, til de solide vandrette udmuringer, der udfylder hvælvenes lommer.

Den forskel i stenmaterialet, som findes under gesimshøjde, kan skyldes en arbejdsstandsning. At man har stoppet opførelsen af murværket i denne højde, kan skyldes, at man er gået over til at opføre hvælvene, hvilket passer godt med højden. Det er ganske vist ikke vanlig praksis at indlede hvælvslagningen, før taget er lagt, men her er det naturligt, fordi tårnene ikke kan opføres uden hvælvene. Herved kan man også forstå berapningen på hvælvenes oversider, thi medens man har fortsat på murene, har hvælvene stået udsat for vejr og vind, og for at beskytte dem mod en eventuel ødelæggelse, har man berappet dem.³³

Man kan således få en forklaring på alle enkeltheder, uden nødvendigvis at forudsætte, at tårnene er sekundære.

Hvad angår C. M. Smidts teorier, synes det, som om han for en gangs skyld har taget fejl. Ganske vist kan man ikke forklare de reducerede søjlers overensstemmelse med søjler fra Fjenneslev og Roskilde, men det er ikke korrekt, at Vilhelm Tvede forlængede vinduerne 1½ meter nedefter. I Nationalmuseets arkiv ligger både Tvedes opmålinger af kirken før 1867, og hans restaureringsforslag. Af disse kan man se, at vinduerne blev forlængede noget (foruden at de blev »romaniserede«), men dog ikke så meget, som C. M. Smidt mener.³⁴ Mogens Clemmensen førte dem efter sikre spor tilbage til oprindelig skikkelse. Han fandt de tre vinduer, der nu vender ind mod loftet over sakristiet, bevarede i oprindelig form, omend forhuggede i lysningerne, men han fandt ingen rester af buestik siddende længere nede end de nuværende, eller overhovedet nogen spor, som kan bekræfte det af Smidt anførte.

Men det troværdige i dobbeltkapelteorien afhænger i høj grad af, om der kan føres flere beviser for den. Det er for lidt, alene at bygge på, at søjlerne består af to dele. Det ville sikkert have været vanskeligt at fremskaffe sten af den længde, som skulle til, for at udføre søjleskafte af eet stykke. Hvis det faktisk, at den reducerede søjlehøjde stemmer med andre søjlers, skal tillægges nogen betydning,³⁵ så kan det ikke vides, om de ikke oprindelig er hugne til et helt andet formål, for efter forlængelsen at blive brugt på nuværende plads. Man kender eksempler på sådanne genanvendelser.³⁶

Er de to foregående teorier ikke umiddelbart acceptable, synes Vilhelm Wanschers at være tankespind. Han har benyttet, hvad der passede ham af det foreliggende materiale: Dobbeltkapelteorien har han brugt, uden at det vigtigste indicium, der taler for en sådan bygnings eksistens, de tvedelte søjleskafter, tages med i betragtning. Herved fjerner han selv dette grundlag for sin teoris sandsynlighed. Trappen er rigtignok blevet lukket allerede i Middelalderen, men det kunde ikke ske, før man ad anden vej — via det sengotiske sakristi — kunde komme op til kirkens tagrum; den er næppe andet end en loftstrappe, og man har derfor ikke bekymret sig om at fjerne det smeltede bly. Wanscher anfører

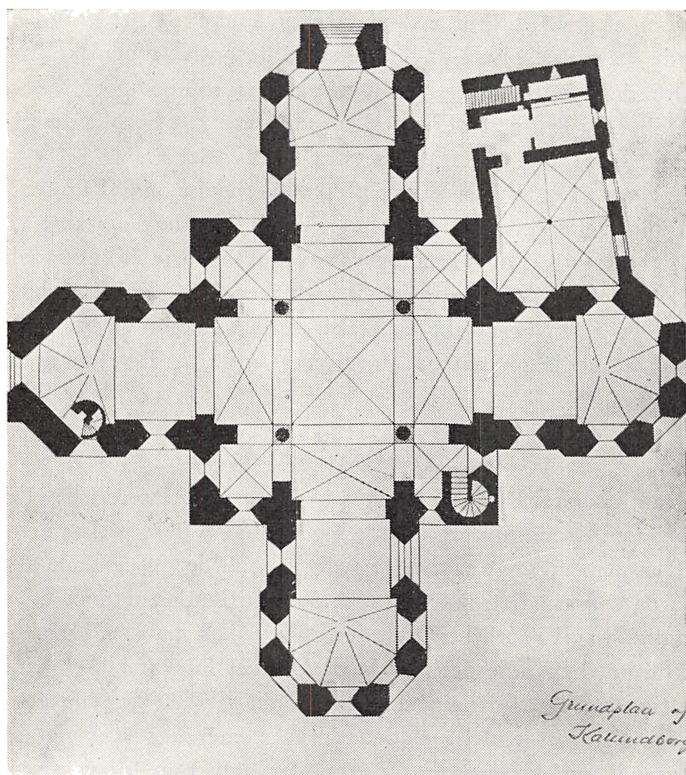

Fig. 2: Kirkens grundplan. Målestok 1 : 200.

ikke, at Mogens Clemmensen også har fundet smeltet bly imellem stenene i den vandrette udmuring over søndre korsarms tøndehvælv.³⁷ Hvis ikke Wanscher vil operere med to brande, må dette vise, at korsarmshvælvene har stået opført fra begyndelsen. Da korsarmene åbner sig ved arkader ind til skibet, kan etageadskillelsen ikke have ligget lavere, end den nuværende, og hvis bygningen skal tænkes forsynet med endnu et rum oven på det nedre, må den have haft noget ejendommelige proportioner.

Teorien om tårnenes sekundære karakter har professoren også benyttet, men han ser dog ganske bort fra deres rent romanske udseende.³⁸ At disse tårne skulde være opførte så langt oppe i gotisk

tid, som efter 1314, er lige så utænkeligt, som at de fire granitsøjler skulde være det. Hvad angår de såkaldte gotisk-romanske hvælv, findes der gode paralleller (også med spidsbuede gjord- eller skjoldbuer) i Bjernede, Fjenneslev (pulpituret) og Sorø (sideskibene og sakristiet), alle fra slutningen af 1100-tallet.

Af disse grunde føler man sig ikke overbevist om, at de tre forskere har ret i deres teorier. Man vil gerne se flere og mere afgørende beviser for, at Kalundborgs bygningshistorie er så kompliceret, som fremstillet. Indtil da vil man med fuld ret kunne hævde, at kirken i sin romanske skikkelse er et helstøbt værk, der ved grundstensnedlæggelsen har foreligget fuldt færdigt fra arkitektens hånd.

Det fortifikatoriske problem

Egentlig hører dette ind under bygningshistorien, da det i ikke ringe grad drejer sig om tårnenes oprindelige øvre afslutning, for hvilken man vil have savnet en redegørelse i det foregående afsnit. Men da spørgsmålet om Kalundborgs fortifikation danner et selvstændigt afsnit i kirkens litterære historie, kan man med nogen ret forsvare at behandle det for sig. Problemet forsvarskirker har beskæftiget nordisk forskning fra slutningen af 1890'erne, og det er i og for sig ikke endelig uddebatteret. Generelt set er det store spørgsmål, om kirkerne har været planlagte som forsvarsværker, ikke så meget, om de har været benyttede til dette formål. Der kan nemlig ikke herske megen tvivl om, at befolkningen i ufredstider har søgt til kirken uden hensyn til, om denne har været beregnet på et taktisk forsvar. Thi dels har Guds beskyttelse været stor, selv mod meget hårdkogte fjender, og dels har Hans hus i mange tilfælde været byens eller sognets eneste »faste« bygning, som angriberen ikke uden videre kunne svide af over befolkningens hoveder.

Mange kirker — især de med en usædvanlig plan eller opbygning — er blevet betragtede som forsvarsværker, men ikke altid med gyldig grund. I al for høj grad har man haget sig fast ved en enkelt detaille, og på grund af denne betragtet kirken som fæstning uden at tage bygningen som helhed i betragtning.

Den første, der gennemgribende har beskæftiget sig med problemet, er oberst Otto Blom.³⁹ Som officer har Blom primært betragtet bygningen som en fortifikatorisk enhed, og han har derfor snarest hæftet sig ved de træk, som vanskeliggør et forsvar, end ved de, som gør det muligt. At holde en enkelt del af bygningen — et tårn, et kor — er en ganske håbløs opgave, mener han, når de øvrige afsnit er overladt til sig selv. Man kan ikke forvente, at en fjende skulde angribe de punkter, som kunde forsvares, når han med relativ lethed kunde komme ind i kirken gennem de som oftest ubeskyttede indgange. Inde fra kirkerummet kunde han farefrit enten ryge modparten ud, eller i ro og mag vente på, at forsvarerne blev sultne nok til at komme frivilligt.

Kalundborg-kirken er en udmærket illustration til dette. Tilsyneladende burde de stærke tårne kunne yde effektiv beskyttelse, men ved nærmere eftersyn vil man let få øje på kolossens lerfødder: bygningen har tre store indgange, af hvilke de to, der vender mod vest og nord, indvendig har kunnet stænges med bomme, medens østportalen, således som Mogens Clemmensen har vist, ikke har haft nogen form for indvendig spærring.⁴⁰ En sådan mangel virker påfaldende lidet defensiv, og dette så meget mere, som netop denne indgang dårligst kan forsvares fra tårnene. På stedet vil enhver kunne overbevise sig om, hvor godt bygningen selv beskytter en angriber, der er helt fremme ved murfoden. Ved de andre indgange er der dog ovenfra en vis mulighed for at tilføje fjenden nogen skade, men ikke ved den østre. Herigennem vil angriberen let kunne tiltvinge sig adgang til skibet.

Men er han nået herind, behøver han ikke engang at afvente modstanderens overgivelse. Han kan, således som Otto Blom har påvist det, forvandle kirken til et betydeligt aktiv for sig selv. Ved en simpel trisseanordning og et reb om en af midtsøjlerne, kan han true forsvarerne med at vælte midttårnet, og derved udsætte dem for en sådan livsfare, at de tvinges til at give op.

En sådan bygning kan ikke betragtes som et forsvarsværk, dertil er den for svag, for sårbar, og hele grundplanens vidtløftige karakter med de mange ind- og udadgående linjer, står i stærk modsætning til den sluttethed og fasthed, som bør præge en fæstning.

Trods dette har senere forskning netop på grundlag af enkelte detaljer udnævnt kirken til et forsvarsværk. Således skulle tårnvinduerne være at betragte som skydeskår. Disse, der i den ydre murflugt fremtræder som dobbeltvinduer, delt af en dværugsøjle, afsluttes indad af en rundet niche, i hvis bagvæg sidder en smal lysåbning. Det forekommer mærkeligt, hvis et sådant vindue, hvis syns- og eventuelle skudfelt begrænses kraftigt ved, at dværugsøjlen står midt for lysåbningen, skulde være planlagt som skydeskår, og det er næppe at betragte som andet end en pyntelig arkitektonisk detalje.

Mere interesse vækker den teori, som den svenske forsker, Emil Ekhoff har gjort sig til talsmand for.⁴¹ Ifølge denne har tårnene oprindelig været afsluttede af en murkrone, af hvilken de nuværende tårngavle er rester. Desværre er disse tårngavle for nord- og sydtårnets vedkommende opførte af arkitekt Tvede, og alle de øvrige er, ifølge Mogens Clemmensen, »helt nedtagne og om-murede i 1874«. ⁴² Da således ingen tårngavle er bevarede i oprindelig tilstand, kan dette interessante spørgsmål ikke afgøres.⁴³

Emil Ekhoff er blevet kraftigt imødegået af de to danske forskere, J. B. Løffler og M. Mackeprang,⁴⁴ og uden at bringe noget egentlig nyt har Ekhoff svaret på dette,⁴⁵ men hele denne diskussion forekommer i nogen grad at være en strid om kejserens skæg, når materialet rummer så mange fejkilder, som dette gør.

Yderligere har Emil Ekhoff hævdet, at man ved hjælp af de diagonalstillede bomhuller, af hvilke der findes to under hver tårngavl, har kunnet udlægge en løbebro af træ, som også var af defensiv karakter. Også dette har de to danske forskere bestridt, men uden egentlig overbevisende argumenter. Det er dog et spørgsmål, om en sådan bro overhovedet har defensive formål. Fra utallige af vore middelalderlige kirketårne kendes bomhuller til udlægning af løbebroer, hvis formål ikke kan have været andet end at lette reparationer af tårnenes ydre murværk.

Alt i alt må det af Otto Blom fremførte, suppleret med Mogens Clemmensens iagttagelser, umuliggøre ethvert forsøg på at gøre bygningen til en fæstningskirke. Hverken bygherre eller arkitekt kunne være i tvivl om, at fem tætstillede tårne ved et forsvar vilde

stå i vejen for hinanden. Havde de ønsket en kombination af en kirke og et forsvarsværk, havde bygningen fået en ganske anden udformning.

Kirkens forbilleder

Blandt de problemer, som knytter sig til Kalundborg kirke, er det at finde frem til forbilleder for dette ejendommelige stykke arkitektur uden sammenligning det vanskeligste. Gennem hele Middelalderen byggedes kirker med centraliserende planer, men ingen ligner Kalundborgs så nøje, at parallellen kan godkendes uden forbehold. At centralkirkers hjemland er det østromerske rige, er en uomtvistelig kendsgerning, men hvor er mellemlæddene mellem Byzanz og den sjællandske købstad? Hvor har vor kirke modtaget sin særlige udformning, trods alt vidt forskellig fra de fjerne forudsætninger?

Mange har forsøgt at besvare disse spørgsmål, uden at resultatet er blevet fuldt tilfredsstillende. For at læseren kan få et indtryk af de talrige muligheder, skal her gives en kort gennemgang af de hidtil fremkomne forslag.

Vilhelm Lorenzen er den første, der har foretaget en mere indgående undersøgelse af kirkens forudsætninger. Han indleder sin undersøgelse med at opdele bygningen i to selvstændige elementer: midtpartiet og korsarmene med de polygonale afslutninger.⁴⁶

Midtpartiet er en bygning for sig. Det er formet over et dominerende kvadratisk midtfag, omgivet af mindre kvadratiske fag i hjørnerne og forbindende rektangulære fag. Denne form er, skriver Vilhelm Lorenzen, »overordentlig sjælden — — — uden for det af byzantinsk Kunst beherskede Omraade«,⁴⁷ hvorfor han føler sig berettiget til at behandle dette parti selvstændigt. Lorenzen finder motivet i Romerrigets yderdistrikter (domkirken i Trier fra 4. årh. og prætoriet i Mousmieh i Syrien fra 2. årh.). Han regner det derfor for sandsynligst, at plantypen oprindeligt kommer fra Romerrigets centrale dele, og han henviser til en tegning, udført af Fra Giacommo, af en bygning, som præges af dette motiv.

I den tidlige Middelalder kommer motivet til udvikling i Lille-

asien, Armenien og Byzanz (katedralen i Bagaran i Armenien (624-31), St. Goiana ved Etschmiadzin i Armenien (628-40) og St. Myrileion i Byzanz fra 10. årh.). I Italien og landene nord for Alperne findes det i San Lorenzo i Milano (6. årh.), i St. Germigny des Près ved Orléans (9. årh.) og i San Satiro i Milano (876). For de sidstes vedkommende understreges ligheden yderligere ved, at midtfaget, som i Kalundborg, udvendigt har været markeret med et tårn.

Herefter behandler Lorenzen det andet motiv, der giver kirken sin form af et græsk kors. Han skriver: »Kan Centralpartiet siges at have haft Forbilleder andetsteds, lader Motivet med Korsarmene os derimod saa temmelig i Stikken, om det end er muligt ogsaa her at knytte visse Forbindelser mellem den danske Kirke og andre Monumenter ude i Verden«. ⁴⁸ Han nævner de nu forsvundne justinianske kirker, Apostelkirken i Byzanz og Evangelisten Johannes' kirke i Efesus. Disse to har uden tvivl inspireret S. Marco i Venedig, hvis planprincip har nogen lighed med Kalundborgs. Muligvis har denne igen påvirket biskoppen af Milano, den hellige Ambrosius, der overhovedet var stærkt interesseret i kors symbolet. Lorenzens resultat, som udnytter det fremlagte materiale lidt vel hårdt, bliver, »at Bygmesteren for Kallundborg Kirke maa have kendt kirkelig lombardisk Arkitektur af Selvsyn og muligvis selv have hørt hjemme i Lombardiet.« ⁴⁹

Den anden større undersøgelse af kirkens forudsætninger skyldes Francis Beckett. ⁵⁰ Han indleder med at henvise til den nære Orient. I byzantinsk kunst hører plantypen hjemme, skriver han, og den er først udformet i Konstantinopel med Apostelkirken, hvorfra typen er overført til Europa, til Marcuskirken og St. Germigny des Près. Typen med midtkvadrat og smallere, let fremspringende korsarme findes på Sicilien, samt i katedralen i Etschmiadzin i Armenien (ikke den samme som den, Lorenzen nævner), hvis korsarme ender i udvendig polygonale apsider, og hvis midtkvadrat har korshvælv over hjørnerne. »Hvis Armenien laa nærmere ved Kallundborg«, skriver han, »kunde det med god Grund formodes, at den armeniske Kirke var den danskes Forbillede.« Yderligere nævnes Mariakirken på Harlungerbjerget i Brandenburg og St.

Lars i Visby, men det understreges, at Kalundborg adskiller sig fra alle andre kendte korskirker ved sine klart fremspringende korsarme og sine fem tårne.

Josef Strzygowski har undersøgt de armenske byggeformers vandring til Europa, og i denne forbindelse nævner han Kalundborg. Han forfølger en type, som han har klassificeret under titlen: »Quadrata mit Strebenischen in den Achsen«. Denne finder han kraftigt repræsenteret i de czekiske områder, hvor bl. a. én, kirken i Vlnoves, har stræbenicherne erstattede af rektangulære korsarme, der er afdækkede med krydshvælv, »eine Bauform, deren Verwandte auch weiter im Norden, zu Kalundborg in Dänemark in wechselnder Einwölbung, mit eingestellten Mittelstützen wiederkehrt.«⁵¹ Dog er denne vej næppe værd at forfølge, i det mindste ikke uden at regne med fornyet indflydelse fra Armenien, for tilsyneladende har ingen af de czekiske bygninger disse »eingestellten Mittelstützen«, som findes både i Armenien og i Kalundborg.

Imidlertid kunde Strzygowski til en vis grad have ret. At forfølge den sjællandske kirkes forbilleder gennem Østeuropa tilbage til kilden, i stedet for den normale vej over Italien, er ikke helt urimeligt. Den svenske forsker, Bengt Thordeman, hylder denne tanke, når han skriver, at Kalundborg er et af de få tilfælde i Norden, hvor »direkta anknytningar österut« har fundet sted.⁵²

Nordmanden Anders Bugge peger på ligheden mellem Kalundborg og den nu næsten ødelagte Nore Stavkirke i Numedalen.⁵³ Denne består af et kvadratisk midthus med én midtsøjle, hvorpå hviler en tagrytter, og fire fremspringende, smallere korsarme. Af disse har — ifølge fundne spor — i hvert fald de tre, og muligvis også den vestlige korsarm været afsluttet med apsider. Anders Bugge tænker sig, at disse apsider, som vanligt ved stavkirker, oventil har haft tårnagtig karakter, og når hertil lægges tagrytteren, kommer typen unægtelig nær ved Kalundborgs.

Flere muligheder er i tidens løb blevet nævnt. Vor første kunsthistoriker, N. L. Høyen, har med vanlig skarpsyn allerede i 1852 gjort opmærksom på de østromerske forbilleder, og desuden påpeget ligheder i planudformningen mellem Kalundborg og St. Lars i Visby.⁵⁴

Den tyske forsker, Heinrich Otte, lægger stærk vægt på ligheden mellem vor kirke og den allerede nævnte kirke, indviet til Vor Frue, på Harlungerbjerget i Brandenburg.⁵⁵ Denne nu nedrevne centralkirke lignede med sin firtårnede opstalt den danske, men dog kun meget overfladisk. Kirken bestod af et kvadratisk skib med direkte tilsluttende halvrunde apsider, den var opført i to stokværk, og dens fire tårne stod over kvadratens hjørner. Desuden rummede den et egenartet, indbygget stræbesystem, en gotik i svøb, som ikke genfindes i Kalundborg. Ligheden er da også blevet afvist af Francis Beckett,⁵⁰ samt af Kunstendekmäler der Provinz Brandenburg.⁵⁶

Vilhelm Wanscher opstiller sin teori om kirkens forudsætninger på følgende måde.⁵⁷ For at finde frem til mellemlæddene mellem denne og den romerske og byzantinske arkitektur, betragter han den fra et »kirkeligt« og et »militær-arkitektonisk« synspunkt. Kirkeligt set hører den til samme kreds af nordfranske kirker (fra tiden o. 1200) som Roskilde Domkirke; særlig henvises til domkirken i Noyon. Militær-arkitektonisk knytter den sig til fransk fæstningsarkitektur fra slutningen af 1100-tallet (»Tour de César« i Provins ved Paris, hvis tårne videreudvikles i Frederik af Hohenstaufers tidligere nævnte lystslot). Ved forbindelse mellem disse to idékredse skulde kirken være blevet til, uden at væsentlig andre forudsætninger skulde være nødvendige.

For tårnophbygningens vedkommende har også C. M. Smidt nævnt en kirke i Nordfrankrig, domkirken i Tournai, hvis gruppering af fem tårne omkring langkirkens korskæring unægtelig har en overfladisk lighed med Kalundborg kirke.⁵⁸

I en anmeldelse af bogen om Kalundborg kirke har nordtyskeren Richard Haupt beskæftiget sig med kirkens forudsætninger. Han påpeger, at centralkirker er naturlige i kredsen om de danske konger efter Knud Lavards tid, og hævder, at kirken er blevet til som et værk af bygmesteren eller Esbern Snare selv, uafhængig af forbilleder. Skal man endelig uden for denne kreds, skriver Haupt videre, kan man finde en god parallel i Mecklenburg, kirken i Vietlütbe, en korskirke, der dog hverken har tårne eller et selvstændigt udformet midtparti og kun én — halvrund — apside, medens dens grundplan er sammensat af fem identiske kvadrater.

Hermed skulle det vigtigste i denne rige mark af muligheder være nævnt. Det er kun naturligt, at et så enestående monument har givet anledning til mange spekulationer, og at tolkningsforsøg vil finde sted, indtil man har nået et fuldt tilfredsstillende resultat — hvis det da nogensinde bliver muligt. I det følgende skal fremlægges endnu et forslag, til trods for, at dette heller ikke vil gøre sig håb om at være den endelige løsning. Det sker i ønsket om, at fremtidig forskning også vil have denne mulighed for øje under sin jagt på kirkens forbilleder.

Uden hensyn til detaljer er der generelt set én svaghed ved den ovenfor citerede argumentering, nemlig den noget tvungne opdeling i »motiver«: midthus, korsarme og tårne; militær og kirkelig arkitektur, for at nævne de vigtigste eksempler. Vil man søge kirkens forbilleder, må det være rimeligst først og fremmest at acceptere bygningen som en enhed, hvor både plan og opstalt tages i betragtning, og derefter spørge, om det er muligt at finde arkitektur, der rummer alle de kalundborg'ske motiver samtidig.

På den ovennævnte norske korskirke i Nore fandtes tårnmotivet så at sige i svøb, hvorfor man måske kunde arbejde med en teori om, at den sjællandske stenkirke kunde være påvirket af træarkitektur. Søger man uden for Norges grænser, når man hurtigt til et andet af træbygningskunstens »store« lande: Rusland, hvorfra det her gengivne eksempel (fig. 3) er hentet.⁵⁹ Denne trefoldighedskirke fra den russiske by Nenoksa synes at være den kirke blandt de hidtil fremdragne, der har størst lighed med den danske. Begge har et selvstændigt udformet midtparti med smallere korsarme, og begge krones af høje tårne.

Når disse væsentlige ligheder er fastslåede, er det urimeligt nærmere at diskutere differencerne, simpelthen fordi kirken i Nenoksa er opført 1724. Formålet med at nævne den er at påpege parallellen mellem kirken i Kalundborg og de resultater, som kunde nås gennem den for russisk træarkitektur så typiske knuttømringsteknik.⁶⁰ Hvor byggematerialet, som her, er liggende tømmerstokke af begrænset længde, tvinges bygmestrene til at arbejde med planer, der har form som kvadrater, korte rektangler eller polygoner, samt i mere komplicerede tilfælde med sammensætninger af disse

Fig. 3: Trinitatis Kirke i Nenoksa, Rusland, 1727. Efter Hamilton.

elementer. Hertil kommer, at tårne er fristende lette at opføre, fordi konstruktionen er selvbærende.

Meget ved Kalundborg kirke bringer knuttømringsteknikken i erindring. Planen er sammensat af de ovennævnte tre elementer, de korte murflader og de ustandselige knæk i kirkens omrids synes betingede af tømmerstokke, og tårnene, som så sandelig ikke er fristende lette at opføre i sten, forekommer mere rimelige som trækonstruktioner. Tænkte man sig kirken omsat i træ, vilde den blive forståelig, omend samtidig berøvet al den eventyrlige dristighed, som endnu i dag giver det indtryk, at tårnene trodser tyngdeloven.

Teoriens store svaghed er imidlertid det faktum, at man intet ved om de tidlige russiske trækirkers udseende, idet ingen af de bevarede er ældre end 1600-tallet. Dog kan man ikke være i tvivl om, at knuttømringsteknikken allerede tidligt var højt udviklet. Ad litterær vej ved man f. eks., at den ældste kirke i Novgorod opførtes af træ i 989, og at den var prydet med tretten småkupper.⁶¹ Ligeledes må man regne med stor konservatisme i denne byggeskik, således at selv sene bygninger udmærket kan være kopier af kopier tilbage til en oprindelig af samme type. De endnu bevarede trækirker ligger oftest i meget fjerne provinser, hvis isolation har forhindret større fornyelser. Englænderen George Heard Hamilton forfægter meget overbevisende dette synspunkt.⁶²

Skulde man således kunne godtage muligheden for, at en tårnbærende centralkirketype har eksisteret i russisk kunst før ca. 1170, så melder sig straks det spørgsmål, om der har været forbindelser imellem Rusland og Danmark på dette tidspunkt. Her er vi ikke ladt helt i stikken. Det kan anføres, at Valdemar den Stores mor var russisk prinsesse, men af større vægt er formodentlig den livlige handel mellem øst og vest, som koncentreredes i Visby og i Novgorod. Allerede fra midten af 1100-tallet var den gotlandske koloni i sidstnævnte by så stor, at man havde sin egen, til hellig Olav viede, kirke i byen. Noget senere i århundredet oprettede også tyskerne en kirke i dette vigtige handelscenter.⁶³

Hvis fremtidig arkæologi, som synes at have meget fine arbejdsbetingelser i Novgorod,⁶⁴ her skulle finde kirketyper som de i

Kalundborg og Nenoksa, så er en påvirkning fra Rusland i den tidlige Middelalder ingeniørlunde utænkelig. Jævnslidende med de kuppeltækte stenkirker opførte både fyrster og Novgorods rige borgerskab trækirker i denne periode.

Ej heller er der langt mellem Novgorod og den kirkestype, som her repræsenteres af Nenoksa. De fleste af disse tårnbærende centralkirker findes i egne, der tidligere har hørt under Novgorod, hvorfor man har lov til at antage, at de er blevet til under indflydelse fra denne by.⁶⁵

Flere kommentarer er teorien på sit nuværende stade næppe værdig til. Der er mange løse tråde i den, og den har adskillige huller, som muligvis aldrig vil kunne udfyldes, men den rummer dog også flere fordele. Først og fremmest tager den hensyn til kirken som helhed uden at splitte den op i enkeltmotiver. Hvis bygmesteren har været underkastet et knuttømret forbillede, forstår man, hvorfor han overhovedet har påtaget sig den urimeligt svære opgave at opføre de tunge stentårne, samt hvorfor hans løsning er så lidt i overensstemmelse med de klassiske regler for arkitektur. For fuldstændigheds skyld kan til slut tilføjes, at Kalundborgs fjerne østromerske og armenske forbilleder på ingen måde rykker længere bort ved den her foreslåede løsning. Tværtimod har Armenien haft en betydelig indflydelse på russisk arkitektur.

Hermed er problemerne omkring Kalundborg kirke gennemdiskuterede — i det mindste for denne gang. Forfatteren er ikke så naiv at tro, at han har sagt det sidste og afgørende ord i denne sag. Tværtimod har en væsentlig bevæggrund for at lade dette publicere været ønsket om, at kirken, som måske er Danmarks originaleste bidrag til europæisk kunst, må findes værdig til fornyet debat.

De to problemer, som umiddelbart forekommer mest fristende, er spørgsmålene om kirkens bygningshistorie og om dens forbilleder. Den her fremlagte teori om, at kirkens nuværende udseende har været målet fra første færd og ikke resultatet af skiftende luner, kan opretholdes, uden at man derved gør vold på nogen af Mogens Clemmensens iagttagelser, men en ny arkæologisk undersø-

gelse af bygningen vil være nyttig. Hvis der engang bliver lejlighed til en sådan undersøgelse, bør bl. a. karakteren af det anførte skel i murværket under gesimshøjde bestemmes. Det vil blive spændende at se, hvor vidtgående slutninger man kan drage af netop denne detaille.

Med hensyn til dobbeltkapelteorien, mener jeg, at den bør falde af mangel på bevis, da intet væsentligt mere taler for den. Spørgsmålet om kirkens alder vil kun et heldigt arkiv-fund endeligt kunne afgøre, indtil da forekommer Clemmensens resultat, der falder sammen med traditionens årstal, mig at være det mest velunderbyggede. At forestillingerne om kirken som forsvarsværk kun var luftkasteller, viste allerede Blom med al ønskelig tydelighed, men romantiske ideer er det som bekendt ikke let at tage livet af. Derimod er — som påpeget — mulighederne legio omkring det sidste problem. Jeg kan kun håbe, at fremtiden vil tage hensyn til teorien om østlige forbilleder.

Og med dette korte resumé vil jeg overlade materialet til læsers egne overvejelser. Den mand, som har skabt Kalundborg kirke, fortjener, at vi gør den størst mulige indsats for at forstå hans værk.

NOTER

- 1) Artiklen er oprindelig skrevet som opgave for den kunsthistoriske lærestol ved Københavns universitet. Jeg skylder professor, dr. phil. Christian Elling tak for tilladelsen til offentliggørelse.
- 2) Før den tid prydedes kun østre og vestre tårn af sådanne gavle.
- 3) Mogens Clemmensen og Vilhelm Lorenzen: »Kallundborg Kirke«, København og London, 1922.
- 4) Morten Pedersen i bogen: »Om Absalons Herkomst og adelige Stamme«, Kbh. 1589.
- 5) Det kgl. Bibl., Syvs saml., Rostgaard 53, fol. s. 277; henvisningen til dette, skrevet med M. Mackeprangs hånd, findes i »Danmarks Kirkers« arkiv.
- 6) Jeg har i herredsprotokollen fra tiden (Landsarkivet f. Sjæll.) eftersat, om der er ført retssager om godset, men det synes ikke at have været tilfældet. En afskrift af provstebogen (sammest.) nævner intet, kirkebogen eksisterer ikke.
- 7) »Klostret og dets Gods« Sorøbogen I, s. 53, 1924; og »Jorddrotter paa Valdemarstiden«, festskrift til Erslew, s. 141, 1924.
- 8) Mogens Clemmensen: »Slægtskabet mellem lombardiske og danske Teglstensbygninger«. Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1922, s. 267.
- 9) Det har været betvivlet, at disse kirkers midthvælv skulle være oprindelige (se: Arkitekt C. G. Schultz' artikler i »Hvem byggede Hvad«, Kbh. 1952), men efter Nationalmuseets undersøgelser i 1956 (venligst meddelt mig af museumsinspektør Tage E. Christiansen, Nationalmuseet) er der for Bjernedes vedkommende ingen tvivl om midthvælvets oprindelighed: Andet stokværks piller hviler på hvælvkapperne.
- 10) At denne overkalkning er oprindelig viser sig ved, at den røde farve er suget ind i den friske fugemørtel.
- 11) Arkitekturens Historie. II. Middelalder. Kbh. 1929. »De historiske Bygningers Sandhed«, kronik i Politiken af d. 28.-10.-1936. Se også: »Det historiske Bevis«, Politiken af d. 27.-8.-1935.
- 12) Arch. Hist. s. 412.
- 13) Arch. Hist. s. 412.
- 14) a. a. s. 257.
- 15) Arch. Hist. s. 412.

- 16) Kronikken i Politiken af 27.-8.-1935, samt i Danmarks Architektur, s. 29 og 35.
- 17) Arch. Hist. s. 412.
- 18) Se professor Jacob Kornerups foredrag om kirken, trykt i Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, s. 179. Kbh. 1899.
- 19) F. eks. koret i den romanske frådstenskirke i Nr. Jernløse (Holbæk a.).
- 20) sml. nedenfor s. 85.
- 21) Eks.: St. Michael i Hildesheim og domkirken i Parenzo; se: Dehio Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttg. 1892 ff. Tavle 43 og 16.
- 22) Kirkerne i Eggebæk og Sterup (Landkreis Flensburg), se: »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein« VI. Kiel 1954. Jeg skylder arkitekt Elna Møller, »Danmarks Kirker«, tak for denne henvisning.
- 23) Kallundborg Kirke, s. 9.
- 24) a. a. s. 11.
- 25) a. a. s. 14.
- 26) Midttårnet, som jo skyldes arkitekt Tvedes restaurering, unddrager sig bedømmelse.
- 27) a. a. s. 11, note 5.
- 28) »Kalundborg«, i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark«, 1936, s. 21, og »Roskilde Domkirkes Middelalderlige Bygningshistorie«, Kbh. 1949, s. 42.
- 29) Roskilde Domkirke, s. 42.
- 30) Kronikken i Politiken af 28.-10.-1936.
- 31) Dette er noteret af Clemmensen i Kallundborg Kirke, s. 13.
- 32) »Kallundborg Kirke«, fig. 9.
- 33) En sådan beskyttelse af et hvælv findes flere andre steder; f. eks. har C. M. Smidt konstateret en sådan i Roskilde Domkirke, se værket om denne kirke, s. 205.
- 34) Vinduerne forlængedes $\frac{3}{4}$ alen.
- 35) Man har desværre ikke haft lejlighed til at prøve, om kapitælerne passer på de nedre skafter.
- 36) Søjlerne i nedre apsisomgang i Roskilde Domkirke er forlængede, sekundære anvendelser. Se: C. M. Smidt: Roskilde Domkirke, s. 39.
- 37) »Kallundborg Kirke«, s. 13, note 12.
- 38) Tårngavlne er senere tilføjelser, se note 43.
- 39) »Befæstede Kirker i Danmark«. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1895, s. 1.
- 40) »Kallundborg Kirke«, s. 10, note 4.
- 41) »Om kyrkornas forna egenskap av försvarsverk«. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1895, s. 19. Se også Seesselberg: »Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker«. 1897, s. 88.
- 42) »Kallundborg Kirke«, s. 16.

- 43) En iagttagelse, som ikke tidligere er nedskrevet, må noteres: tårngavlene ses første gang på Pontoppidans tegning. På et prospekt fra o. 1650 og på tegn. af kirken hos Resen ses alle tårne med en flad øvre afslutning som nord- og sydtårnenes før 1870.
- 44) »Har Kalundborg Kirke haft Murkrone?« Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1902, s. 37.
- 45) Antiquarisk Tidsskrift för Sverige. IV. 1905, s. 1.
- 46) »Kallundborg Kirke« s. 28 ff.
- 47) a. a. s. 29.
- 48) a. a. s. 33.
- 49) a. a. s. 36.
- 50) Danmarks Kunst I, s. 175 f.
- 51) »Die Baukunst der Armenier und Europa« I-II, Wien 1918, s. 759.
- 52) »Kyrkoarkitekturens härledning«, Uppsala 1923, s. 111.
- 53) »Norske stavkirker«, Oslo 1953, s. 53 f.
- 54) Samlede Skrifter, II, s. 151.
- 55) »Handbuch der romanischen Baukunst«, 1874, s. 634, og »Handbuch der kirchlichen Kunstarcheologie« II, 1885, s. 17.
- 56) 2. bd., 3. del, s. 133.
- 57) Architekturens Historie II, s. 412.
- 58) »Absalon og Roskilde Domkirke«, Årb. f. Kbh. amt, 1928, s. 389.
- 59) Fotografiet er taget efter George Heard Hamiltons bog: The Art and Architecture of Russia. Fig. 71. En plan er gengivet sammesteds s. 111.
- 60) At kirken i Nenoksa, som mange andre sene russiske trækirker, på grund af det liggende tømmeres ringe vejrbestandighed har fået en beskyttende forskalling af brædder, er i denne forbindelse irrelevant.
- 61) Se: M. K. Karger: Die Nowgoroder Baukunst, Geschichte der russischen Kunst, II, s. 12.
- 62) Yderligere argumenter herfor i kapitlet om »Wooden Church Architecture« s. 103 i Hamiltons anførte arbejde. Det nyeste bind af »Geschichte der russischen Kunst« (bd. III) har desværre ikke været mig tilgængeligt.
- 63) W. N. Lasarew: Gross Nowgorod, Geschichte der russischen Kunst, II, s. 8.
- 64) Karger: a. a. s. 12.
- 65) Hamilton (a. a. s. 111 f.) nævner yderligere to kirker: Himmelfartskirken i Konetsgorie og S. Clemens i Una.

LITTERATUR

- Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, bd. II, 3. del, 1912.
Francis Becket: Danmarks Kunst I-II, 1924-26.
Otto Blom: Befæstede Kirker i Danmark, Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1895.
Anders Bugge: Norske Stavkirker, 1953.
Mogens Clemmensen og Vilhelm Lorenzen: Kallundborg Kirke, 1922.
Mogens Clemmensen: Slægtskabet mell. lombardiske og danske Teglstensbygninger, Årb. r. Nord. Oldk. og Hist. 1922.
Dehio-Bezold: Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes, 1892.
Danmarks Kirker, amterne: Præstø, Sorø, København og Maribo.
Emil Ekhoff: Om Kyrkornas forna Egenskap av Försvarsvärk, Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1899.
— Svar til J. B. Löffler og M. Mackeprang, Antiquarisk Tidsskrift för Sverige IV, 1905.
G. H. Hamilton: The Art and Architecture of Russia. 1954.
Rich. Haupt: Anmeldelse af »Kallundborg Kirke«, Deutsche Beuzeitung, 59. Årg. nr. 76. 1925.
N. L. Höyen: Sml. Skrifter II, 1874.
M. K. Karger: Die Nowgoroder Baukunst. Geschichte der russischen Kunst II. 1958.
— Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein VI, 1954.
Jacob Kornerup: Om Kalundborg og dens Kirke, Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, 1899.
W. N. Lasarew: Gross Nowgorod. Geschichte der russischen Kunst II. 1958.
Vilh. Lorenzen: Les Eglises à plan rayonnant en Danemark, Revue de l'art chrétien, 1906.
J. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidl. Mid-delalder, 1883.
J. B. Löffler og M. Mackeprang: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang? Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1902.
J. S. Møller: Svar på Vilh. Wanschers kronik, Kalundborg Avis, 30.-10.-1936.
Poul Nørlund: Klostret og dets Gods, Sorøbogen I, 1924.
— Jorddrotter paa Valdemarstiden, Festskrift til Erslev, 1927.

- Heinr. Otte: Geschichte der romanischen Baukunst, 1874.
— Handbuch der Kirchlichen Kunstarcheologie II, 1885.
- Morten Pedersen: Om Absalons Herkomst og adelige Stammer, 1589.
- Erich Pontoppidan: Danske Atlas II, 1764.
- Saxes Danesaga (Jørgen Olriks oversættelse) 2. bind. 1912.
- Fr. Seesselberg: Die früh-mittelalterliche Kunst der Germanischen Völker, 1897.
- C. M. Smidt: Asbalon og Roskilde Domkirke, Årb. f. Kbh. amt. 1928.
— Kalundborg, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1936.
— Roskilde Domkirkes middelalderlige Bygningshistorie, 1949.
- Jan Steenberg: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i det 13. Aarhundrede, 1935.
- Josef Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa I-II, 1918.
- Otto Stiehl: Backsteinbauten in Norddeutschland und Dänemark. 1923.
- Det særlige Syns Protokoller for aarene 1867-70. Det særlige Bygnings-syns Arkiv, Nationalmuseet.
- Bengt Thordeman: Kyrkoarkitekturens Härledning, 1923.
- Vilh. Wanscher: Architekturens Historie II, 1929.
— Det historiske Bevis. Kronik i Politiken d. 27.-8.-1935.
— De historiske Bygningers Sandhed, kronik i Politiken d. 28.-10.-1936.
— Danmarks Architektur. 1943.
- J. J. A. Worsaae: Kallundborg Kirke før 1827, Danske Mindesmærker I, 1860.

SKOLEVÆSENET PÅ SAMSO

Af BENT RASMUSSEN

(Sluttet)

Nordby sogn

Den første degn i Nordby, som vi ved lidt om, er:

1. *Jens Sørensen*, der bestred degnekaldet i 54 år, 1623—77.

Han tjente under tre efter hinanden følgende præster, nemlig: Jens Christensen, Jørgen Dinesen og Knud Christensen.

På hans tid rasede Svenskekrigen (1659—60), og svenske tropper huserede på Samsø. Degnens hjem blev også udplyndret.

2. *Jens Sørensen*, degn 1676—1704. Han er dog næppe, hvad nogle vil mene, søn af den foregående degn, thi så burde han hedde Jensen.

I ægteskabet med Maren Clemensdatter, avlede han tolv børn — det synes mange til det fattige embede.

3. *Jakob Jensen Bording*, 1704—37, var født 1670. Han var en »halvstuderet røver«. Han var blevet student fra Frederiksborg latinskole og i 1689 immatrikuleret ved Københavns universitet, men nogen embedseksamen fra denne højeste læreanstalt har han næppe erhvervet. Mulig har det skortet på flid eller midler, det ses ikke, at han har fået nogen eksamen.

I 1704 bliver han sognedegn for Nordby menighed. Han var da 34 år og ugift. I de første 23 år bestred han alene degneembedet, og i de sidste ti år (1727—37) var han både sognedegn og skolemester ved den af lensgreve Chr. Fr. Danneskjold-Samsø funderede og opbyggede skole.

Den lå på hjørnet af gaden og Poul Poulsens gyde og Kassund, og ikke så få gamle husker den endnu. Den lå, hvor nu afdøde slagtermester Mortensens villa ligger.

Denne skole var som de andre fire skoler, som greven samtidig lod opføre på Sydsamsø, og som vi har omtalt. Bording blev ret

hurtigt rodet ind i flere sager, hvorigennem man lærer ham at kende som en snu og rethaverisk mand. 18. februar 1725 — altså mens han var sognedegn — indgik han ægteskab med Maren Jensdatter kaldet Maren Skrædders.

Bording var 55 år og hustruen 28 år. Det blev næppe noget lykkeligt ægteskab, idet der herskede dårlige forhold i hjemmet, hun synes at have sine svage sider. Den 13. oktober 1737 stod hun offentligt skrifte for sin daglige og umådelige drukkenskab, både hjemme, på gader og veje og i Guds eget hellige hus, uagtet alle advarsler. Hun selv tillige med sin mand samtykte godvilligen at ville tage imod dette åbenbare skriftemål (N. Kirkebog).

Bording døde 1740, så han blev 70 år. Der var ingen børn i ægteskabet, men der var tre arveberettigede i Frederiksborg — hans søsterbørn, hvoraf den ene senere blev professor ved Københavns universitet — Johan Otto Bang.

Til deling mellem arvingerne blev 6 rdl. 3 mk. og 7 sk., hvoraf enken skulle have halvdelen, 3 rdl. 1 mk. 11½ skill.

Hun døde 1765, 68 år gammel. Inden skolen var bygget, har man i sognet haft private lærere, f. eks. holdt Berendt Offermand skole omkring 1700 til 1707, da han flyttede til Vadstrup.

Han efterfulgtes af Thomas Jensen, men om han så har holdt skole, indtil kommuneskolen blev bygget, ved man ikke, men det viser, som Thura i sin bog af 1758 skriver, at samsingerne var meget interesserede i børnenes oplæring — og det skal nok passe.

4. *Ebbe Munk* var lærer ved Nordby skole 1737—76. Han opgiver embedets indtægter således: Den sædvanlige Nannest. Desuden af gift husmand 1 mark og af en enke 8 skilling årlig.

Til højtiderne 7-8 rdl. hver gang. Af herskabet (grevskabet) 10 skp. rug — og skal have gratis bolig i den grundmurede af herskabet oprettede skole. I samme skolehus er to jernbilæggerovne, en i skolestuen og en i min lille stue. Desuden to lange borde, 4 bænke og 1 bibel, som tilhører huset.

Til skoleløn nyder jeg af det høje herskab 6 rdl. og nogle læs træ af skoven. Af de formuendes børn 2 skilling ugentlig — af de fattige ingen.

Af menigheden: Græsning til en ko og 2 klæpninger (à 3 neg)

af hver otting jord, som udgør 13 travet (780 neg) og nogle klæpninger til vinterfoder. Han døde i en alder af 64 år.

5. *Johan Georg Kjeldsen* 1776—1812. Han var altså i embedet i 36 år. Jeg har hørt, at han stammer fra Nordby, men det bygger vist kun på hans navn, da Kjeldsen er et gammelt Nordbynavn.

I 1788 indgav han klage over, at han i de 12 år (1776—88) forgæves hos beboerne i sognet har søgt at få inddrevet de ham tilkomne lovlige indtægter — in natura — samt hans i de 12 år tilgodehavende restancer.

Kgl. resolution af 13/11 1789 resolverer, at vedkommende retens betjent straks skulle foretage udpantning og prompte execution hos de modvillige Nordby sognemænd for de supplicanternes tilkommende, med endnu resterende degne- og skoleindkomster — årlig af hver resistant 5 kjærver rug, 5 kjærver byg til høsten — af hver bonde en levende gås til Mikkelsdag (29. sept.), 3 brød, til julerente 10 æg og 2 æg til påskerente samt efter instruktion af 23. jan. 1739, den som skoleholder tilkommende skoleløn med fri græs, fornødent foder, hø og halm til 2 køer og 6 får, samt i det ringeste 25 læs tørv til brændsel, og han skal for de resterende 12 år have 4 mark af hver beboer, der står tilbage med disse indkomster. Offer og accidenser beløber sig til 60 rdl. årlig.

For kirkeklokken at ringe 1 td. 2 skp. rug af grevskabet. I sognet fandtes 62 gårde, nemlig 46 hele og 16 halve.

Kjeldsen var omkring 1805 ved at blive træt, og børnetallet havde passeret 100 — noget måtte gøres.

30. sept. 1813 var skolekommissionen samlet for at tage bestemmelse — iflg. amsprovst Vorhaus' skrivelse — betræffende en skoleassistent ansat i stedet for den gamle skoleholder Kjeldsen, hvortil foruden kost gives løn årligt 80 rdl. — Skolekommissionen måtte da overveje følgende:

1. Hvad den gamle degn, hr. Kjeldsen, kunne afgive i hans embedes indkomster, når han i sin øvrige levetid skal leve med nøjsomhed og sorgløs.

2. Hvorfra og hvorledes assistenten bør lønnes og holdes for selv ene at besørge skoleholdet i Nordby sogn.

Kommissionen foreslår og vedtager:

1. Når skoleassistenten tiltræder hans embede, fratræder Kjeldsen ganske skolehusets bygning, jordloddens 4 tdr. land gives og øvrige rettigheder, skoleembedet tillagt med de fra skolepatronen (greven) leverede 1½ favne brænde, hvilket alt tillægges den nye skoleholder. Kosten må han selv skaffe sig.

2. Kjeldsen forbeholdes imidlertid degneembedet og alle dertil hørende indkomster, intet undtages, og vil kommissionen indstille til det højgrevelige herskab, om han nådigst måtte forundes for hans levedage af skoven skænket 1½ favn brænde.

3. Da degneembedet ikke tåler den ringeste afgang, så bliver da skoleassistentens løn at reparere på sognets gårdboere, hvorimod de forfaldne skolepenge bortfalder, og vil samme da blive at udrede pr. skp. hartkorn med 3 mark 4 skilling, falder det af sig selv, at formuende husmænd bør betale skolegangspenge for deres børn, ligesom de fattige bør være ganske fritagne.

4. Skolebøger, regnetavler, skrivemateriale, papir etc. udredes og af nedennævnte.

Ligningen gennemførtes og er antageligen vel for hr. Kjeldsen, som og for den — af ham holdende aspirant i Maarup skole.

Maarup skoles forbedring kan ikke begynde førend anstundende 1ste maj.

Underskrifterne.

Johan Georg Kjeldsen erklærer sig tilfreds hermed.

Kommissionen lover på samtlige beboeres vegne, at alt skal blive opfyldt undtagen høet, som ikke kan leveres, da der ingen høbjergning er.

Ligningen

Nordby:

Rasmus Foged	3 Rdl.	5 Mark	0 Sk.
Niels Printz	7 —	0 —	
Mikkel Rasmussens enke	2 —		
Lars Grønfeld	1 —	3 —	
Knud Jensen	1 —	3 —	
Rasmus Nielsen	1 —	3 —	

Jens Kræmmer	1 Rdl.	3 Mark	0 Sk.
Jens Degn	1 —	3 —	
Madam Clausen	1 —	3 —	
Søren Olsen	1 —	3 —	
Christen Larsen	1 —	3 —	
Ole Sørnsen	1 —	3 —	
Søren Gårds enke	1 —	4 —	
Ole Gylling	1 —	3 —	
Jacob Farner	1 —	3 —	
Mikkel Larsen	1 —	3 —	
Christen Beier	1 —	3 —	
Hans Foged	1 —	3 —	
Klemmen Foged	1 —	3 —	
Mikkel Thunbo	1 —	3 —	
Michel Skræder	1 —	3 —	
Rasmus Nielsen Foged	1 —	3 —	
Christen Molboe	1 —	3 —	
Peder Skræder	1 —	3 —	
Jens Skræder		4 —	8 —
Michel Røvie		4 —	8 —
Jens Michelsen Degn		4 —	8 —
Rasmus Degn		4 —	8 —
Søren Smed		4 —	8 —
Summa	42 Rdl.	1 Mark	8 Sk.

Maarup:

Michel Thunboe	4 Rdl.	0 Mark	0 Sk.
Jørgen Thunboe	3 —		
Rasmus Molboe	1 —	3 —	
Michel Olsen	1 —	3 —	
Niels Christiansen	2 —		
Villads Molbo	1 —	3 —	
Jacob Beier	1 —	3 —	
Søren Pedersen	1 —	3 —	
Hr. Pastor Heegaard	5 —		

Nordbye:

Jens Christensen	1 Rdl.	0 Mark	0 Sk.
Søren Sørensen		3 —	
Rasmus Jensen		3 —	
Jens Grønfeldt	1 —		
Clemmen Holm	1 —		
Niels Skræder	1 —		
Jens Bejer	1 —		
Ole Kjeldsen		1 —	
Rasmus Madsens enke	1 —		
Michel Haukrog		2 —	
Michel Joensen		1 —	
Jens Græve		2 —	
Peder Kræmer	1 —		
Laurs Michelsen		2 —	
Morten Pedersen		1 —	8 —
Clemmen Beier		2 —	
Poul Kræmmer		1 —	8 —
Klemmen Molboe		2 —	
Søren Michelsen	1 —		
Søren Beier	1 —		
Søren Smed		3 —	
Peder Skonning		3 —	
Peder Bonde		1 —	8 —

Nordbye husmænd:

Peder Smed		3 —	
Peder Holm		4 —	
Jens Snedker		2 —	
Knud Tolder		3 —	
Michel Jensen, Berider		1 —	

Summa 79 Rdl. 5 Mark

Denne afgift er underkastet årlig forandring ifølge beboernes forfatning for tiden, og følgetiden blev bestemt.

1. Skolelæreren i Nordby skal undervise og danne om forlanges en person til at være skoleholder i Maarup og med ham holde ugentlig tilsyn alt efter stedets præsts bestemmelse.

2. I Maarup er et skolehus, 3 fags størrelse. Denne skole vedligeholder Maarup by uden udgift for sognet.

3. Skoleholderen kost og logi efter omgang i byen, hvorimod Maarup fritages for at levere ildebrændsel til Nordby skole, så længe de leverer til deres egen skole.

Fremdeles er at bestemme:

4. Nordby skole er for tiden 3 fag og vil blive at tilføje nok et fag i forhold til den mængde børn, der henhører til skolen, samt nye vinduer og et nyt gulv(?), nogle nye borde og bænke, hvorved skolestuen vil blive rummelig og antagelig.

5. Endelig bliver skoleholderen at tillægge den i skoleforordningen bestemte fourage, 4 læs hø, 8 læs halm.

Når alt foranstående og tillige degnekaldets indkomster ved hr. Kjeldsens dødelige afgang.

Maarup skole

Den første skole i Maarup var på tre fag — og vedligeholdtes af Maarup by — oprindelig uden udgift for sognet.

1. *Jens Larsen*, 1810—13, fik den 9. maj 1813 en skrap irettesættelse af skolekommissionen og samme år afskediget — 36 år.

2. *Rasmus Hansen*, 1813—16. Han var fra Tunø, f. 23. oktober 1794. Søn af gårdmand Hans Jørgensen og hustru Mette Rasmusdatter.

Han havde gået fra seminariet i Besser med ug. Var en tid lærer i Toftebjerg, men drog allerede 1816 bort for ikke senere at vise sig. Han menes druknet.

3. *Søren Jensen*, 1819—25, var født 1772 som søn af husmand Jens Jørgensen og Mette Sørensdatter i Langemark.

Han havde kæmpet under admiral Bille i slaget ved Tripolis. Som vedtegn i Søerullen fik han tilføjelsen vanvittig, men det kan ikke passe, at han har været det, thi han tog lærereksamen fra Samsø seminarium 1815 med hovedkarakter mg.

Han var i 1813 første ekstraskolelærer i Brundby og substitut i Tranbjør. I 1830 blev han kaldet som lærer i Ørby. Han var gift med Karen Hansdatter, som var 5 år yngre end ham. Han var fra 1825 sat på »ventepenge« (pension), til han kunne få anden fast ansættelse. Fik da en løn, som ses af forslaget til skolevæsenets opbygning i Nordby.

Derefter blev skolen nedlagt, men i 1876 byggedes en ny skole, hvis første lærer var:

4. *Anton Adam Valdemar Cordelius Kyhn*. Var lærer i Maarup 1876—1913. Han var født på Gisselfeldt 18. april 1846, hvor faderen var smed. Dimitteredes fra Lyngby seminarium 1866.

Var hjælpelærer hos Thomas Mikkelsen, Nordby, 1866—69. Konstabel ved laboratorieafdelingen i sommeren 69. Lærer i Selsinggaard 1869—76, 1. sept. 1876 blev den nye skole i Maarup indviet af provst Wagtmann og lærer Kyhn indsat i embedet af pastor Otterstrøm. Der var hveranden dags undervisning og antal skoledage 256. Der var to klasser, hvoraf 1. eller nederste klasse gik i skole mandag, onsdag og fredag, medens ældste gik de andre søgnedage, alle à 6 timer.

Børnetallet varierer fra 35 til 50, som det var i 1915, da man i 1916 omdannede skolen til forskole og flyttede 30 af de 50 til Nordby nye hovedskole. Kyhn var en efter sin tid dygtig lærer. Han var af statur en bred og svær mand. Han var ugift, passede sin have fortrinligt, lavede selv sin mad, bagte og lavede det lækreste syltetøj.

I ferierne tog han stadig til sin hjemegn: Gisselfeldt, hvortil han for sidste gang drog, da han 1913, 67 år gammel, tog afsked.

5. *Seminarist Niels Chr. Larsen*, 1913—1916. L. ansattes kun som vakancelærer, idet man spekulerede på og arbejdede for at centralisere skolevæsenet og omdanne skolen til forskole.

6. Den første forskolelærerinde var frk. *Elfrida Vedel*, som betjente forskolen i syv år 1916—23, hvorefter hun fik embede i Kjæng (Sydsjælland).

7. *Kamma Dalsgaard*, 1923—50, der fratrådte p. g. a. sygdom. Nu går alle børn fra Maarup i centralskolen i Nordby.

Langør skole

Indtil 1890 var der ingen skole i Langør, men børnene derfra måtte gå over den lynggroede hede til Maarup — en lang og træls skolevej både vinter og sommer.

I 1884 sender beboerne i Langør et andragende til sognets besluttende og bevilgende myndigheder om, at lærer Kyhn, der var ansat i Maarup også skulle holde skole i Langør, og skrives der

»det vil være vanskeligt at skaffe det fornødne lokale til veje uden nogen forøget udgift for kommunen med hensyn til ny bygnings opførelse.

Langøre d. 16. jan. 1884.

H. Sørensen, opsynsmand, Chr. Berg, toldassistent, Jens Mikkelsen, skipper, Chr. Lahm, arbejdsmand, N. Jørgensen, arbejdsmand, Alfr. Sannuelsen, sømand, J. Jensen, arbejdsmand, J. Holm, husmand, Chr. Sørensen, husmand, J. S. Foged, husmand, R. J. Jensen, arbejdsmand, P. Gudmand Jensen, arbejdsmand.«

Brevet afsendt til »den høje Skoledirektion på Samsø«.

Sagen gik naturligvis derefter tilbage til sognerådets erklæring, som bl. a. udtalte.

1. Kommunen har for ca. 8 år siden i Maarup by opført en sådan skole og oprettet et lærerembede. Dette skete væsentlig af hensyn til beboerne ved Langøre, hvis børn derved fik $1\frac{1}{2}$ fjerdingvej kortere skolevej. Sognerådet ved ikke rettere, end at Langør- og Hedeboerne dengang (1876) var særdeles tilfredse med den således trufne ordning, som uden hensynet til dem — (fra Langør) ikke kunne siges at være påtrængende nødvendigt. Det forekommer sognerådet, at beboerne af Langør og Heden — og flere af de nuværende andragere vare den gang bosatte der og havde børn, der dels vare, dels snart ville blive skolepligtige, den gang burde være fremkommet med deres andragende. Der kunne naturligvis da være truffet en anden ordning, der måske nærmede sig den, der nu ønskes.

2. Ved bygningen af skolen i Maarup og en ny skole i Nordby — skrås for klokketårnet — har kommunen pådraget sig en gæld, hvoraf endnu tilbagestår ca. 9400 kr., til hvis forrentning og afdrag årlig medgår 900—1000 kr. Dette i forbindelse med den blivende byrde af 1200 kr. årlig, pådraget ved oprettelsen af lærerembedet i Maarup, gør, at kommunen har påtaget sig store byrder, samt en stadig forøgelse af fattigbyrderne og udsigten til en forøget årlig udgift ved den fore-

stående ordning af andenlærerembede i Nordby, gør det meget betænkeligt yderligere at bebyrde den i forvejen mindre gode skatteevne, der f. eks. i år har nødvendiggjort et andragende til amtet om at måtte sælge en kommunen tilhørende grund og lade beløbet, ca. 800 kr., komme til nedgang i kommuneskatten.

3. Tillader sognerådet sig endvidere at anføre, at den samme anke med hensyn til lang og besværlig vej ville kunne gøres gældende af udflytterne på Nordby mark norden for byen, hvor der i en afstand af $1\frac{1}{2}$ fjerdingvej (2,8 km) mellem vildsomme bakker bor omtrent det samme antal skolesøgende børn som ved Langør, af hvilket kun det er de fjernestboende, der have henimod 1 mil (7,5 km), medens de fleste have kortere. Flere af andragendernes børn bliver først skolepligtige om nogle år. Mindst tre af forældrene har befordring, hvormed de om fornødent kunne køre børnene til og fra skole, således som udflytterne fra Nordby mark ofte må gøre i strengt vejr.

Af disse grunde mener sognerådet ikke at burde pådrage kommunen yderligere byrder ved bidrag til en skole, som den i andragendet begærede.

Samsø 2. febr. 1884.

V. Holm, S. Clemmensen, A. Gommesen, P. M. Michelsen, J. Farver.

Skolekommissionen oplyser i sin skrivelse af 7. febr. 1884, at Maarup skole søges nu af 49 børn, hvoraf 10 er fra Langør og heden.

Vejen til Maarup er en god, lige og indgrøftet vej.

Når andragendet går ud på en selvstændig skole, går skolekommissionen imod af samme grund som sognerådet. En privatskole med tilskud fra kommunen vil blive for byrdefuld for beboerne ved Langør.

Man kunne derimod tænke sig en omgangsskole, hvorved læreren skulle virke.

Om 6 år vil de skolesøgendes antal være 47, deraf 22 fra Langør. Lærer Kyhn lader til at være villig til også at gå med til den ordning.

Skoledirektionen meddelte sognerådet (26/2 1885), at sagen kunne stilles i bero i 5 år, men der kommer en foreløbig ordning med et lille skolelokale, som beboerne stiller til rådighed, materiel (borde) lånes i Maarup, og lærer Kyhn blev i nogle år

»vandelærer«. De ældste børn i Langør gik én dag om ugen til undervisning i Maarup med den ældste klasse her.

Endelig i 1889 byggede man skolen i Langør og i 1901 tilbygningen. Skolen havde da 20 børn. I 1905 var man oppe på 26 i 1915 32.

1. *Mikkel Nielsen* var skolens første lærer. Han var født 27/8 1861 i Vistoft (Jylland) — dimitteret 1884. Huslærer i Dybe ved Lemvig, senere hjælpelærer ved Esby skole på Helgenæs 1886—90. Enelærer ved Langør skole 1890—1923. November 1891 gift med Amalie Henriette Berg, f. 14/9 1864 i København, datter af løjtnant P. C. C. Halvorsen Berg, toldassistent i Langør.

2. *Karl Anker Heje*, f. 5/11 1898 i Ronum, søn af sognepræst J. G. Heje. — Dimitteret 1920. Heje var vikar en række steder, inden han 1923 blev kaldet til lærer i Langør.

1928 gift med Birgitte Marie Heje Hansen f. 1903 i København. Datter af proprietær F. Hansen, Lolland.

Børnetallet i den toklassede skole gik ned år for år for i 1937-38 at nå sit minimum, nemlig 4-5 elever. Nordby sogneråd og skolekommissionen — med undtagelse af pastor Bayer — gik ind for, at skolen nedlægges.

Beboerne sendte en lang protestskrivelse for skolens bevarelse, men i alle instanser — til slut i skolekommissionen — vedtoges nedlæggelse. Børnene skulle hele året rundt 1939 køres til Nordby skole (ca. 9 km). Børnene faldt straks til mellem de nye kammerater og lærere, også Langør-befolkningen fandt sig tilfreds.

Lærer Heje blev tilbudt at flytte til Nordby skolevæsen. Det nægtede han, så han kom på ventepenge i indtil 5 år. Fik senere en lærergerning i Nordsjælland. Skolen solgtes til skovfoged Vald. Sørensen, Langør.

Efter at have taget dette lille sideskridt til Maarup og Langør og om disse skolers skæbne vender vi tilbage til

Nordby skole

6. *Peder Mikkelsen*, 1812—40. Han var født 1783 og havde taget lærereksamen fra Vesterborg seminarium. Straks han kom til Samsø, tog han i 1812 del i undervisningen på Besser seminarium.

P. Mikkelsen var en dygtig lærer, hvilket man har sort på hvidt for i skolekommissionsprotokollen, hvor der f. ex. i 1818 og 19 erkendes den brave lærers anvendte flid.

»Med fornøjelse bragte kommissionen børnenes fremgang i erfarings i det hele taget, hvilket viser lærerens rosværdige flid«.

I de 28 år, Mikkelsen var lærer i Nordby, var han den en trofast virkende lærer.

Allerede i 1840 søgte P. Mikkelsen at blive entlediget uden pension, »da hans svækkede syn hindrede ham i tilbørligen at opfylde sine embedspligter«. Han havde de sidste år været ene om at undervise 120 børn.

Han blev boende i Nordby til sin død. Han indvalgtes i det første sogneforstanderskab (sogneråd) i 1842 og blev straks formand. I 1851 udgav han en lille beskrivelse om Samsø.

Han døde 9. maj 1862 — 78¹/₂ år gammel.

7. *Thomas Mikkelsen*, søn af foregående. Var lærer i Nordby 1840—79. Da der var 120 børn, så man sig nødsaget til at oprette en hjælpeskole for yngste klasse. Hertil blev antaget *gårdmand Gomme Andersen*, en oplyst bonde —, som børn og forældre syntes godt om. Han var også optaget af datidens politiske røre. Præsten klagede i den anledning over ham til provst og biskop.

»Jeg tillader mig herved at forespørge Deres Højærværdighed, om Nordby skolelokale uden mit vidende eller villie tør blive afbenyttet af den første den bedste til deri at afholde alle slags forsamlinger.

I min fraværelse hos Dem d. 8. ds. havde gartneren (gartner Niels Jensen, Besser) igen været her i politisk øjemed og ved sin trosfælle, hjælpelærer G. A. fået en forsamling samlet i skolen for at få penge af beboerne til antiministerielle embedsmænds eventuelle behov. G. A. er kommet på gale veje og har i længere tid vist en fordærvelig indflydelse på sognets beboere. Og forvirrer han begreberne om ret og uret hos de små som hos de voksne, da finder jeg det meget betænkeligt, at han vedbliver som lærer — helst, da han skal have ytret, at han som hjælpelærer ikke er bundet af nogen ed og derfor ikke forpligtet til at vise sine foresatte den samme hørighed som edsvorne skolelærere«.

Det vidner jo for sig selv om det spændte forhold, der har været mellem G. A. og præsten, men tillige om G. A.s selvstændighed.

G. A. var hjælpelærer 1840—85.

Han skulle undervise en forberedende klasse med »undervisning i de første elementer« for omtrent 20 børn daglig af de yngste og i kundskaber og evner svageste børn.

Løn 5 tdr. rug, 8 tdr. byg og 10 rdl., der skal udredes med 4 tdr. rug og 4 tdr. byg af den beskikkede (fast ansatte) lærer og 1 td. rug og 4 tdr. byg af sognets gårdbrugere, hvorimod penge-lønnen 10 rdl. formenes at burde pålignes sognets talrige husboere, der hidtil intet haver bidraget til skolevæsenet.

Thomas Mikkelsen udgav i 1852 sin faders værk om Samsø i 2. oplag og med et vedhæng af ham.

Thomas Mikkelsen havde omkring dec. 1855 antaget en hjælpelærer Th. Baagø. Men der må have været noget »brok i foretagendet«, thi i skolekommissionsmødet d. 30. januar vedtager denne flg. henvendelse til skoledirektionen:

»I anledning af den hjælpelærer Th. Baagø, som skolelærer Th. Mikkelsen i Nordby har haft et par måneder, har Nordby skolekommission efter nøje overvejelse været til sinds at underrette den høje skoledirektion om, at den ikke kan finde det rådeligt(?), at bemeldte Baagø får direktionens beskikkelse til at vedblive i sine forretninger.

Men da skolelærer Th. Mikkelsen nu har forekommet skolekommissionen i at gøre dette skridt ved selv at opsigte ham til første maj, så håber vi, at den høje direktion vil stadfæste denne opsigelse, da Th. Mikkelsen uden en sådan stadfæstelse fra en højere autoritet måske vanskeligt vil blive skilt fra bemeldte Baagø, der om endog, der ikke kunne fremsættes bestemte positive klager imod ham, dog ifølge hele sin forkerte måde at være på er yderst besværlig for dem, han skal omgås. I hvorvel kommissionen nok kunne have ønsket, at han især på grund af sit private forhold til Th. Mikkelsen tidligere måtte forlade sin post, end det nu kan lade sig gøre på grund af årstiden (ingen skibsforbindelse) og for ikke at gøre det allerede beklagelsesværdige menneske end mere ulykkelig ved en øjeblikkelig bortfjernelse, så formener kommissionen dog, at det fjerdingår, der endnu er tilbage, kan tilstås ham at blive her uden nogen skade for den egentlige undervisning, som han ret godt kan forestå under tilbørlig opsigt, så meget mere, som kommissionens samtlige medlemmer stadig vil have tilsyn med, at alt i skolen går ordentligt og sømmeligt til.

Fr. Jakobsen, R. Mortensen, R. Skåning,
præsten

En senere hjælpelærer var *Thastum*.

5. *Lars Christoffer Larsen*, 1879—96, f. 14. marts 1852, søn af værtshusholder Christian Larsen og hustru Rosalie Vilhelmine Larsen, født Eriksen, i København.

Forældrene flyttede ret tidligt til Vejby ved Helsingø, hvor de købte en lille, gammel hedegård ved Øresund mellem Raageleje og Tisvilde, så sønnen kunne vokse op i landlige omgivelser. Han viste tidlig evner og lyst til bogen og kom derfor på Jonstrup seminarium.

Hans testimonium (eksamensbevis) var udstedt i København 16. juni 1871 og sign. J. Holbæk, der var formand for censorerne.

Allerede 6 dage senere tiltrådte han som huslærer på Sannholm. Distriktslæge Ålborg, Tranebjerg, som havde nogle drenge i skolealderen, fik aftale om, at disse kunne gå til Larsens undervisning på Sannholm. 1. november 1873 flyttede L. til Tranebjerg som huslærer hos distriktslæge Ålborg.

I Tranebjerg var L. i tre år, da han 1. april 1876 fik plads som hjælpelærer hos lærer Michelsen, hvor han efterfulgte lærer Thastum. Hans løn var 260 kr. årlig plus fri station, men allerede 22. januar 1876 blev han kaldet til enelærer i Selsingaarde.

Lønnen var: 20 tdr. byg efter kapitelstakst samt skolepenge (60 kr.) og bolig for ugift samt 3 favne brænde til skolens og eget brug.

Grunden til, at L. rejste fra Nordby på det tidspunkt, var, at lærer Michelsen tog sin afsked.

Den gamle skole, der ligesom fire andre skoler på Samsø var opført af lensgreve Danneskjold-Samsøe i 1725—28, blev nedlagt i 1878, og man gik igang med at bygge en ny skole nede ved klokketårnet. Lærer L. søgte, efter opfordring, embedet som lærer ved den nyopførte skole og kirkesanger ved Nordby kirke. Han blev 15. februar 1879 kaldet af biskop Brammer, idet denne havde kaldsretten til 1. lærerembedet ved skolerne. L. har tiltrådt embedet den 15. marts 1879, og dagen efter, søndag d. 16. marts, blev han under gudstjenesten i Nordby kirke, indsat i embedet af pastor Otterstrøm.

16. maj 1881 blev L. gift med Laura Sophie Johanne Holm,

født 1857 i København. Hun var husjomfru hos pastor Otterstrøm, da de lærte hinanden at kende.

L. skildres af datiden som en dygtig lærer ved den nye skole. Så kom provisorieårene, og to gendarmere blev stationeret i Nordby, men nordbyerne var yderst irriterede herover, og bedre blev det da ikke efter forskellige sammenstød. Nu var tilmed de tre embedsmænd, pastor Otterstrøm, lærer Larsen, Nordby, og lærer Kyhn, Maarup, ivrige højremænd. En visedigter skrev:

Ned med Otterstrøm, med Larsen og Kyhn
vi vil ingen grundlovsbryder ha,
vi vil selv regere byen,

og den gik jo på den samtidige vise: »Ned med Estrup«. Nordbyerne respekterede dog deres præst og lærer.

L. fik dog kun 17 år at virke i ved Nordby skole, idet han døde 18. maj 1896 — 44 år gammel. Efter 15 års ægteskab og knap 40 år blev Sophie Larsen altså enke og sad med tre børn.

a: Sophie Magdalene, f. 26. januar 1882, ugift, død 25. juli 1956.

b: Carl Christian Cornelius Larsen, f. 8. januar 1888. Gartner i Aabyhøj, gift med Inger f. Holm.

c: Emma Rosalie Larsen, f. 25. august 1891, gift med smedemester Rasmus Martin Kjeldsen, Nordby, som døde 26. sept. 1956.

Lærerenkens pension var yderst ringe, men hun blev så bestyrer derude af statstelegrafens, senere også af statstelefonen, indtil Samsø Telefonselskab overtog det.

6. *Anders Hansen*, 1896—1938. Husmandssøn fra Stenstrup ved Svendborg 17. december 1867.

I treåret 1885-88 frekventerede han Skaarup statsseminarium. Havde efter eksamen forskellige hjælpelærerstillinge på Syd-fyn. Fra maj 1889 til oktober 1890 garder. Var lærer ved Sørup skole ved Svendborg — og endelig 8. marts 1895 ansat som lærer og kirkesanger på Tunø, hvorfra han august 1896 flyttede til Nordby.

I 1893 blev han gift med Karen Kirstine, datter af lærer Rasmussen, Grundfør skole, f. 16. juli 1870.

I 42 år bestred H. sit hverv som lærer ved Nordby skole. Han var meget respekteret og afholdt som den dygtige lærer, han var.

Der var disciplin i skolen. Ved siden af sin skolegerning dyrkede han med flid og dygtighed sin jordlod, så han kom op på at kunne holde 4 køer, hest, grise og får.

Han var regnskabsfører i sognerådet i Morten Madsens tid. Udfyldte skatteskemaer. En overgang var han medlem af sognerådet og af menighedsrådet. I hans tid virkede der flere andenlærere ved skolen.

a: *Søren Peder Jensen*, Hummeluhr fra Løften, 1897—1903, da han blev lærer i Nørre-Vising.

b: *Lars Peder Andersen*, 1903—07, søn af husejer Kristen Andersen, Suldrup, f. 19. juli 1881 — uddannet på Ranum 1900—03. Blev gift med gæstgiver og gårdejer Hans Møllers datter i Nordby.

Blev forflyttet til Foldby ved Aarhus og senere til Herrestrup, Odsherred.

c: *Otto M. Kristensen-Daugbjerg*, 1907—08, f. 18. maj 1883. Forflyttet til Lading hedeskole.

Rasmus Schøth, vikar 1. september til 15. oktober 1908 (se under Tranebjerg).

d: *Anton Peter Bräunner*, 1908—14, f. i Kjellerup 1880, dim. fra Blaagaard. 1914 ansat ved St. Hans landsogns skole.

Johs. Blach vikar 1914—15 (f. oktober 1890), derefter ansat som førstelærer i Jordløse ved Kalundborg.

Den nye skole

tages i brug efter sommerferien 1916. Børnetallet var vokset til 130, så Nordby sogneråd med Morten Madsen i spidsen var inde på, at noget måtte gøres.

Man henvendte sig til den tidligere seminarieførstander, professor N. A. Larsen, som var undervisningsministeriets rådgiver (statskonsulent) i skolesager. Han tog sagen op, idet han gerne ville have opført en mønsterlandsbyskole, og der kom et frugtbart samarbejde mellem parterne, som resulterede i den store, smukke og rummelige Nordby hovedskole med 3 klasselokaler, spisestue for børnene, gymnastiksal og 3 lærerboliger, hvoraf to for gifte lærere.

Hele komplekset kostede — 56.000 kr.

Så flyttede lærer A. Hansen derud som førstelærer, og samtidig afstod han sit landbrug. H. fik endnu 22 år at virke i ved den nye skole.

Ægteparret var ikke mere end kommet i orden i det nye hjem, før de mistede deres ældste datter, a: Anna Pilegaard Hansen, der var født på Tunø 16. marts 1896. Hun havde fået TB og døde 21. august 1916.

b: Marie, f. 5. november 1897, blev 29. maj 1918 gift med senere vejassistent S. P. Sørensen, der var kommet til Samsø som murersvend og var med til at opføre den nye skole. De flyttede til cementfabrikken — Sælvig 1918 — var der i 20 år, flyttede til Tranebjerg 1938, hvor de har boet siden.

c: Kirstine, f. 27. april 1900, gift med parc. Carl Holm, Agerup.

d: Karla, f. 31. maj 1907, gift med parc. H. P. Schmidt Pedersen, Nordby.

e: Karl Andreas Pilegaard Hansen, f. 27. januar 1911. Ingeniør i Nr. Sundby.

I 1927 den 22. januar ramte sorgen atter hjemmet, idet H. da mistede sin hustru. Datteren Karla holdt hus for sin far, indtil han i 1938 tog sin afsked — og flyttede ud til hende og hendes mand. Ved hans begravelse, såvel som ved datterens og hustruens jordefærd, var kirken fyldt til trængsel.

Vi går nu tilbage til 1916, da der blev kaldet en andenlærer, en lærerinde og to forskolelærerinder til skolevæsenet.

7. *Jacob Michael Hansen*, f. 21. maj 1892 i Ørsø, Dronningelund sogn, gårdmandssøn.

H. var dimitteret fra Haslev seminarium 1913, hvorefter han havde forskellige lærerpladser, bl. a. ved Christensen Dalsgaards bekendte skole i Randers.

H. blev kaldet til andenlærer ved den nye skole i Nordby til august 1916 og virkede ved skolen i 40 år, først som andenlærer til 1938 og dernæst som førstelærer ved samme skole de sidste 18 år. Han blev kaldet til førstelærerembedet uden opslag — et tegn på, hvor stor pris, man satte på ham og hans gerning i skole og kirke.

Til lærerinde ved skolen blev kaldet lærerinde, frk. *Helga Rigmor Pansch Jakobsen*, født i Holeby, Lolland, 15. maj 1887. Eksamen fra Vordingborg seminarium 1915.

Privatlærerinde på Bornholm, til hun varig 1916 blev kaldet til lærerinde ved Nordby hovedskole.

De to nye lærerkræfter kom hurtigt i samarbejde, idet de var lige optaget af skolegerningen, dygtige og ivrige som de gik ind i arbejdet.

Meget forskellige var de i naturel, vendelboen og lolliken, men de fandt snart hinanden, og frk. Jakobsen blev fru Hansen. Deres arbejde i skolen blev meget anerkendt bl. a. ved deres fælles 25 års jubilæum i 1941 og ved anden lejlighed. Til sene tider vil deres gerning blive mindet derude, ikke mindst af tidligere elever. H. har altid været stærkt historisk interesseret, også for sognets historie. Dette sidste har givet sig smukke udslag i hans skriftlige skildringer af Nordby sogns historie »Nordby på Peder Paars tid«, »Nordby kirke« m. m., men også gennem hans foredrag ved St. Pouls møder i Nordby.

Fru Hansen var plantekenderen, musklærerinden og sylærerinden — også uden for skolen. I kirken arbejdede de sammen, H. som kirkesanger og fru H. som organist. 40 års jubilæet formede sig som en storslået fest for lærerparret.

De følte sig knyttet til sognet, så de byggede en villa tæt ved skolen — og H. kunne fortsætte sit kære arbejde ved sognebiblioteket.

Ved forskolen i Nordby var 1. august ansat frk. *Kirstine Sørensen*, datter af bestyrer H. P. Sørensen, Hjalmarsgaard. Eksamen fra Odense forskoleseminarium. Frk. S. virker nu ved Kolby skolevæsen.

Ved forskolen i Maarup frk. *Elfrida Vedel*. Da lærer Jakob M. Hansen i 1938 ansattes som førstelærer, kom følgende andenlærere:

Poul Børnhoff Jensen	1938—47
Derefter lærer M. Larsen	1947—50
Johan Jensen	1950—56
Laurits Hansen	1956—

Slutning

Efter skoleloven af 1937 og 1958 begyndte man at centralisere skolevæsenet.

I Kolby sogn skete det i 1956, da Haardmark skole blev nedlagt, og der byggedes en ny og moderne skole (kærneskole) på den gamle skolelod i Kolby.

Samtidig tog førstelærer Knud Grosen sin afsked. Han var da 65 år, og han kunne se tilbage på 20 års trofast og dygtig skolegerning i Kolby. Han og hans hustru blev stærkt hyldet ved afskedsfest — endog 2 gamle elever fra Allerslev var mødt for at takke deres gamle lærer.

Tranebjerg sogns

skolevæsen centraliseredes ved Brundby og Tranebjerg skoler i 1956, hvoraf den første blev udbygget og sidstnævnte nyopført med den gamle skole (bygget 1899 og 1901) som forskole.

Pillemark skole nedlagdes 1956, da lærerparret Viggo og Inge Skou fik embeder i Ruds Vedby. De havde i 7½ år været ansat ved Pillemark skole, afholdt af forældrekræds og børn.

Skolen nedlagdes p. g. a., at Pillemark, Kolby og Onsbjerg sogne »tog deres børn hjem« til deres udbyggede centralskoler.

Ørby skole — opført 1860 — omdannedes til forskole. Ved denne skole har bl. a. efter H. Kuch (se årg. 1956) virket:

Peder Emmanuel Gydesen var førstelærer 1910—20, hvorefter han flyttede til Katstrup skole ved Hovedgaard. G. var af førstelærerslægt.

Han fik mange venner i Ørby, arbejdede for ungdomsforeningen m. m. G. var ivrig brugsforeningsmand og fik oprettet fem nye brugsforeninger på Samsø.

I skolen virkede han med interesse, og ved en afskedsfest bragtes ham og hans hustru gaver og tak.

Niels Laurids Nielsen, 1920—45, N. f. 2/2 1878 i Nørreby skole på Nordfyn, hvor slægten i flere led havde været knyttet til skolen. Nielsen kom efter konfirmationen i snedkerlære. Først efter at han var blevet svend, tog han fat på forberedelsen til sin eksamen 1905—06.

1906—08 andenlærer i Ørby. Derefter lærer i Bjergby på Mors og i Ejby på Fyn, til han i 1920 kom tilbage til Ørby som førstelærer.

I de 25 år, han havde dette embede, udførte han et stort arbejde i skolen, i husflidsskolen og i menighedsrådet i 26 år som kirkeværg ved Ørby kirke.

Hans hustru, Anna f. Villumsen, datter af kbmd. i Permelille, f. 1/11 1884. Hun var gennem årene hans gode medhjælp. De hædredes ved en smuk afskedsfest, og så flyttede de til Brundby, hvor de fik en række gode år sammen. N. døde 6. december 1956 og er begravet på Ørby kirkegård.

Jens Martin Fransen født 11/6 1896. Søn af gårdejer Søren Fransen, Hingelbjerg ved Fjerritslev. F. kom i 1924 til Ørby skole. Her kom han til at virke i ca. 35 år, nemlig 1924—45 som andenlærer og fra 1945—59 som førstelærer.

Hans hustru, Gudrun F., f. 2/10—1905, datter af afd. lærer Bertel Madsen, Brundby.

Det blev jo i noget tidlig alder, at F. måtte tage sin afsked, men sygdom er jo hver mands herre. I alle tilfælde fik Fransen en række gode arbejdsår i Ørby skole. Fru Fransen støttede på forskellig måde sin mand i gerningen.

F. tog også en hånd med i ungdomsarbejdet på Samsø, og hans hustru tog del heri, idet hun også nogle år var medlem af amtsungdomsnævnet, i husholdningsforeningens bestyrelse, i menighedsrådet.

Fransen virkede i sin tid stærkt i bibliotekets tjeneste som på aftenhøjskolen. Fransen har taget følgende afskrift af noteringer på indersiden af kasserede kateder, der stod i andenlærerens skolestue:

Andenlærere

A. S. Paarup, 1890—1900 (senere Tranebjerg).

Sigurd Sørensen, 1900—1906 (senere Besser).

N. L. Nielsen, 1906—1908.

H. Kristoffersen, 1908—1911 (senere Haardmark).

A. Bauning, 1911—1913.

Johannes Olsen, 1913—1916.

V. Lund, 1916—1922.

A. Skovsted, 1922—1924.

Jens M. Fransen, 1924—1945.

I Tranebjerg blev

Bent Rasmussen den første andenlærer og den anden førstelærer. Født 30. oktober 1880, søn af friskolelærer Søren Rasmussen, Ulstrup, Røsnæs. Dim. fra Skaarup 1901. Vikar i Allinge på Bornholm 1901—02.

Derefter 1902—46 ved Tranebjerg skole. Da jeg har skrevet artiklerne, noterer jeg ikke mere om mig selv.

Rasmus A. Schiøth, født 20. november 1886, søn af gårdejer Holger Schiøth, Svanegaarden, Pillemark. Tog eksamen fra Jelling. Gift med Kathrine Schiøth, f. Bonde, datter af gårdejer Bonde, Peterborggaard, f. 7. juni 1889.

S. havde, inden han kom til Samsø, været lærer først i Langaa og senere en del år i Fløjstrup ved Randers.

I 1925 blev S. lærer ved Tranebjerg skole, og efter min afgang i 1946 blev S. min efterfølger som førstelærer.

Schiøth var en dygtig lærer, så det var velfortjent, at skolekredsen holdt en smuk afskedsfest for ægteparret, da S. på grund af et svagt hjerte tog sin afsked.

Ægteparret flyttede ned i fruens gård, Pedersborggård. Schiøth har taget del i meget arbejde — ikke mindst var han interesseret i arkæologi, i bestyrelsen for Samsø Museum m. m.

Onsbjerg centraliserede sit skolevæsen i 1952. Den sidste lærer i Toftebjerg:

Jørgen Beck, født 13. februar 1924, blev ansat i Toftebjerg 19. februar 1948. I 1952 flyttede han til et embede i Københavns omegn.

Bent Rasmussen.

LITTERATUR

Udelukkende skriftlige optegnelser og embedsbøger.

Historisk Samfund i 1959

Arsmødet afholdes den 8. marts på Grand Hotel i Kalundborg. Efter tur afgik kammerherre J. Estrup, Kongsdal, og gårdejer Jacob Jensen, Kundby. De pågældende genvalgte.

Som revisor genvalgte kontorchef Halby Nielsen, Holbæk, og skoleinspektør E. Nysted Christoffersen.

I tilslutning til årsmødet holdt arkivar Hofmansen et foredrag: „Det gamle Odsherred“ samt fremkom med en redegørelse for Slægtgårdforeningens virke.

Årets sommerudflugt gik til Frilandsmuseet i Kgs. Lyngby, som blev forevist af to af museets inspektører. Der var ca. 100 deltagere.

Medlemstallet pr. 1. januar 1959 androg 945 og 19 abonnenter.

Ved årets udgang var medlemstallet uændret.

Sammendrag af Historisk Samfunds regnskab 1959

DRIFTSREGNSKAB:

Indtægt:

Tilskud:

Staten	kr. 1.350,00
Amtsråd og kommuner	„ 1.020,00
Pengeinstitutter	„ 500,00

 kr. 2.870,00

Kontingenter	„ 6.566,30
Betaling fra abonnenter	„ 91,00
Indtægt ved salg af årbøger	„ 297,20
Renteindtægter	„ 31,71
Andre indtægter	„ 684,00

 kr. 10.540,21

Udgift:

Årbogens fremstilling:

Trykningsudgifter	kr. 5.424,03
Forfatter- og redaktionshonorar	„ 2.462,00

 kr. 7.886,03

Årbogens udsendelse	„ 1.969,50
Afholdelse af møder	„ 501,51
Andre udgifter	„ 33,73
Overskud	„ 149,44

 kr. 10.540,21

Aktiver:

STATUS:

Indestående i sparekasser og på postkonto m. v.	kr. 656,30
Lagerbeholdning	„ 4.000,00
Ikke afregnede årbøger (Samsø)	„ 900,00

 kr. 5.556,30

Passiver:

Formue	kr. 5.556,30
--------------	--------------

 kr. 5.556,30

Holbæk, den 26. februar 1960.

K. G. Kaaber.

HISTORISK SAMFUNDS STYRELSE

Godsejer, kammerherre **J. Estrup**, Kongsdal, formand, fhv. forstander **Uffe Grosen**, Vallekilde, gårdejer **Jakob Madsen**, Kundby, forstander **Eskild Nylev**, Ubby, redaktør **Bent Rasmussen**, Tranebjerg, landinspektør **S. Rud-Petersen**, Nykøbing, tandlæge **Thorkil Sestoft**, Kalundborg, sognepræst **O. Bruun Jørgensen**, Undløse, og sparekassedirektør **K. G. Kaaber**.

Redaktør: Sognepræst O. Bruun Jørgensen, Undløse pr. Tølløse, telf. Undløse 130.

Ekspedition: Sparekasseprokurist S. Vind, Holbæk Amts Sparekasse, Holbæk, telf. 1515 lokal 7.

TILLIDSMÆND

som hver i sin kreds varetager Historisk Samfunds interesser.

- Aarby:** snedkerm. Ejnar Larsen, Aarby lyng.
- Eskebjerg:** proprietær P. Taarning.
- Fårevejle:** elektromontør Oluf Nielsen, Stubberup.
- Forsinge:** tømremester R. Kristiansen.
- Føllenslev:** gårdejer Vilh. Larsen.
- Gislinge:** husejer Grodal.
- Gørlev:** gårdejer Thorkild Andersen, Rye.
- Højby:** amtsrådsmedlem V. Nybjerg.
- Høng:** fru Edith Benth Frederiksen.
- Jyderup:** postpakkemester N. Jensen.
- Kalundborg:** tandlæge Thorkil Sestoft.
- Kallerup:** frk. Bodil M. Jørgensen.
- Kundby:** gårdejer Jakob Madsen.
- Nykøbing:** landinspektør S. Rud-Petersen.
- Reerslev:** lærer C. R. Hansen.
- Refsnæs:** førstelærer Vagn Rasmussen.
- Ruds Vedby:** postmester Stæhr Larsen.
- Rørby:** gårdejer Bøje Pedersen, Uggerløse.
- Svinninge:** førstelærer V. Ougaard.
- Sæby:** købmand A. Justesen.
- Tranebjerg:** redaktør Bent Rasmussen.
- Tømmerup:** frk. Olsen.
- Tølløse:** fabrikant Vald. Olsen.
- Ubby-Jerslev:** forstander Eskild Nylev.
- Ugerløse:** gartner Christiansen.
- Vørslev:** murermester Thorvald Jacobsen.

Publikationer til salg

De anførte priser gælder kun for Historisk Samfunds medlemmer og abonnenter.

Årbøger („Fra Holbæk Amt“):

Årgangene 1907—08—10—11—12—19—22—23—24—25—

26 samt 1927 til 1959 inkl. å kr. 4,00

Årgang 1926 (Hellige kilder i Holbæk amt) kr. 2,00

Andre publikationer:

H. V. Clausen: Fra Holbæk Amt, topografisk-historiske Skildringer, II udgave, 1.—6. hefte å 3,00

J. S. Møller: Fester og Højtider bind I—IV, rigt ill., 1055 s. 15,00

R. Nielsen: Sejerø Sogns Historie, 320 s. 3,00

Otto Smith: En dansk KøbstadHAVNS Historie (Holbæk) 130 s. 3,00

Povl Hansen: Lammefjorden, 96 s. ill. 3,00

J. P. Jensen: Holbæk Amts Valgkredse og deres valgte Mænd 1848—1918 I (Ruds Vedby og Svinningekredsene), 236 s. 2,00

Finderup Sogns Historie, ved Mich. Jensen og Tormod Jørgensen, Høng 4,00

Johs. C. Jessen: Løve Herreds Skolehistorie indtil ca. 1850, 120 s. 4,00

Bøgerne fås ved henvendelse til sparekasseprokurist S. Vind, Holbæk Amts Sparekasse, Holbæk.